

Міністерство освіти і науки України
Національний університет “Києво-Могилянська академія”
Факультет гуманітарних наук
Кафедра історії

Магістерська робота

Освітній ступінь – магістр

На тему: “ Антисіоністські публікації в радянській пропаганді на території
Української РСР (1948-1991)”

Виконав: студент 2-го року навчання,
спеціальності: 032 “Історія та археологія”

Освітньо-наукової програми «Історія»/ «Юдаїка»

Кравчук Вячеслав Дмитрович

Науковий керівник: Гірик С.І.,

кандидат історичних наук, старший викладач

Рецензент: Подольський А.Ю., к.і.н., керівник ЦЄІК та УЦВІГ.

Магістерська робота захищена з оцінкою _____

Секретар ЕК _____ “ _____ ” _____ 2022 р.

Київ - 2022

Декларація академічної доброчесності

Студента/ки НаУКМА

Я, Кравчук Вячеслав Дмитрович, студент другого р.н. навчання факультету гуманітарних наук, спеціальності: 032 «Історія та археологія»

адреса електронної пошти: kravchuk.job@gmail.com

- підтверджую, що написана мною бакалаврська/магістерська робота на тему «Антисіоністські публікації в радянській пропаганді на території Української РСР (1948-1991)» відповідає вимогам академічної доброчесності та не містить порушень, передбачених пунктами

3.1.1 -3.1.6 Положення про академічну доброчесність здобувачів НаУКМА від 07.03.2018 року, зі змістом якого ознайомлена;

- підтверджую, що надана мною електронна версія роботи є остаточною і готовою до перевірки;

- згодна на перевірку моєї роботи на відповідність критеріям академічної доброчесності, у будь-який спосіб, у тому числі порівняння змісту роботи та формування звіту подібності за допомогою електронної системи Unicheck. - даю згоду на архівування моєї роботи в репозитаріях та базах даних університету для порівняння цієї та майбутніх робіт.

Дата та підпис студента/ки _____

Зміст

Вступ.....	4
1. СРСР і створення Ізраїлю.....	7
1.1. СРСР і сіоністський рух у міжвоєнну добу.....	7
1.2. Роль СРСР і держав-сателітів у Війні за незалежність 1948	11
1.3. Зростання напруження між СРСР і Ізраїлем та перший розрив дипломатичних відносин.....	16
2. «Антисіоністська» пропаганда в УРСР після смерті Й. Сталіна.....	23
2.1. Антисіоністська пропаганда в УРСР у період між відновленням дипломатичних взаємин 1953 і Шестиденною війною.....	23
2.2. Реакція СРСР на Шестиденну війну.....	37
3. Антисіоністська пропаганда після Шестиденної війни.....	41
3.1. Візуальна антисіоністська пропаганда в УРСР і агітація проти «буржуазного націоналізму».....	47
3.2. Друковані джерела антисіоністської пропаганди у держвиданнях УРСР...	51
3.3 Вплив органів КДБ та «відмовників» на поширення пропаганди.....	61
Висновки.....	66
Перелік використаних джерел.....	69
Перелік використаних зображень.....	71

ВСТУП

Навіть зараз, коли після розпаду радянського Союзу пройшов час, та виросло покоління, що ніколи не бачило спосіб життя всередині його, та має світогляд, майже вільний від впливу та контролю з боку різноманітних партійних та державних органів. Але тим не менш, в нашому суспільстві досі блукає думка про те, що єврейська спільнота якщо не шкодить, то точно заважає розвитку українського суспільства. Також збудження неприязні до держави тою ж мірою збуджує дзеркальні емоції в бік корінного населення. Останній приклад яскраво свідчить про велику складність у відокремленні понять антисіонізму та антисемітизму, оскільки обидва мають ледь помітні відмінності у побутовому сприйнятті.

Так, в нашому суспільстві, як спадок після припинення існування СРСР, дуже поширені антисіоністські погляди. Хоча в нас їх за звичкою, що вкоренилася, називають антисемітськими, що обумовлено тим, що тривалий час переважним було переконання в тому, що «всі євреї однаково причетні» до будь-якої події.

Цей, не дуже приємний спадок, з часом зменшується, але може заважати на побутовому рівні. Для швидшого подолання наслідків минулого впливу необхідно розібратися в чинниках, що могли мати відношення до появи подібних поглядів у суспільстві, закони їх формування та ступінь впливу на пересічних громадян. В роботі послідовно описуються різноманітні прийоми, що використовувалися для досягнення ефекту, а також згадуються історичні передумови, що спонукали прийняти рішення про впливи на світогляд громадян та реакція всередині та ззовні СРСР.

Актуальність:

В роботі розглянутий широкий спектр пропагандистських прийомів та хитрощів, що використовувались у пресі та інших друкованих виданнях, показаний символізм та маніпуляції у графічних малюнках та навіть офіційних документах.

Дослідження може бути корисним як пересічним громадянам, що шукають пояснень поведінці своїх літніх родичів, так і дослідникам та представникам організацій, що займаються моніторингом впливу на громадську думку.

В рамках цієї роботи розглянуті зразки пропагандистських джерел повоєнного періоду, що мали місце на території сучасної України як ті, що мали вплив на світогляд місцевого населення.

Об'єктом дослідження є друковані джерела, що будь-яким чином можуть впливати на сприйняття єврейської спільноти з точки зору інших громадян протягом 1949 – 1991 років.

Предметом дослідження є роль пропагандистських видань у впливі на соціально-побутові взаємини єврейської спільноти з українською громадою.

Мета роботи: дослідити аргументацію та способи донесення до широкої громадськості пропагандистських наративів післявоєнного періоду існування СРСР.

Завдання дослідження:

- проаналізувати чинники, що передували появі об'єкта чи суб'єкту пропаганди,
- На основі відкритих джерел проаналізувати способи впливу та мету джерела пропаганди,
- Систематизувати та відшукати закономірні явища в появі та розвитку методів впливу,
- Проаналізувати вплив зміни інтенсивності пропаганди на взаємини споживачів та їх реакцію.

Методологічна база – метод критичного аналізу відкритих джерел, порівняльний метод.

Хронологічні межі дослідження обумовлені саме появою держави Ізраїль, як подразника керівництва СРСР та його активної сіоністської політики та розпадом Радянського Союзу.

Наукова новизна: були показані всеохоплюючі намагання пропаганди різноманітними шляхами та методами досягнути зміни суспільної думки, а також намагалися оцінити наслідки такого впливу.

Структура дослідження обумовлена його метою та завданнями. Магістерська робота складається зі вступу, трьох розділів, висновків, списку використаних джерел та літератури і додатків. Перший розділ містить історіографічні відомості та передумови виникнення об'єкту дослідження. У другому розділі показані перші та наймасовіші витвори пропаганди та детально описаний їх вплив на громадян. Третій розділ є аналізом конкретних прикладів пропаганди. В низці випадків описана реакція представників суспільства на її появу. У висновках узагальнюються результати дослідження.

РОЗДІЛ I

СРСР і створення Ізраїлю

1.1. СРСР і сіоністський рух у міжвоєнну добу

На території сучасної України політична активність єврейської громади стала помітною на зламі XIX-XX століть. Це була одна з реакцій на хвилю єврейських погромів 1881-1882 років після вбивства Олександра II. Перші єврейські політичні організації не займалися звичною політичною діяльністю. Основна діяльність таких єврейських організацій була спрямована на організацію еміграції євреїв за межі Російської імперії. Така організація та спосіб прояву активності громади склалися задовго до виникнення сіоністської організації. Перша така організація, Ховевей Сіон, що приблизно на івриті перекладається як «Любов до Сіону», була заснована Львом Пінскером із центром в Одесі. За час свого існування новій громаді вдалося організувати депортацію порівняно невеликої кількості євреїв за межі Російської імперії. Всі подібні партії та організації діяли нелегально до 1905 року, року Маніфесту Миколи II.

Приблизно в цей час з'явилися ознаки раннього протосіонізму, організації групи сіоністів, які виступали за створення окремої єврейської держави, а також організацій низького рівня, що згодом стали основою сіоністських партій. На території сучасної України вони з'явилися навіть трохи раніше, ніж у світі. Для порівняння, Всесвітню сіоністську організацію було створено у 1897 році, коли в Україні вже існував Ховевей Ціон.

У єврейській політичній уяві того часу було чотири основні напрями¹:

- 1) Сіоністи: прагнули заснувати єврейське національне поселення у Палестині;
- 2) Територіалісти: були сіоністським рухом і прагнули надати євреям хоч якусь територію, бажано не в Європі. В середині цієї групи в 1903 африканська Уганда вважалася одним з найсерйозніших варіантів. І треба зазначити, що цей варіант

¹ Сергій Гірік: Практично всі єврейські політичні організації кінця XIX, окрім сіоністських, були лівими, Сайт: <https://vaadua.org/news/sergiy-girik-praktichno-vsi-ievreyski-politichni-organizaciyi-kincyahih-okrim-sionistskihbuli>

ледь не викликав розкол у самій сіоністській організації. Хоча на той час це був справді великий район в Африці, куди можна було переселити велику кількість євреїв із Європи;

3) Автономісти: прагнули надати євреям національну автономію у межах існуючих поселень у всіх країнах світу;

4) Асимілятори просто хотіли, щоб євреї перестали бути євреями та розчинилися в національних громадах країн їхнього проживання.

Заради справедливості слід зазначити, що останні дві течії були, насамперед, представниками лівих течій. Більшість асиміляторів були людьми, які брали участь у неєврейських політичних партіях і, як правило, не брали участі в єврейській політиці. Цікаво, що єврейські іммігранти, які брали безпосередню участь в українських політичних партіях, навідміну від партій, не висловлювали асиміляційних поглядів.

Кістяк бундівського руху формувався за межами українських губерній Російської імперії, а іноді й за межами самої імперії. Установчий з'їзд Бунда відбувся у Вільнюсі. Офіційна назва партії — Загальний єврейський робітничий союз Литви, Польщі та Росії — свідчить про те, що на початку свого існування організація не планувала розвиватися як політична партія. На початку об'єднання Бунд розвивався з урахуванням місцевих профспілкових відділень. Він навіть прийняв профспілкове правило створення кас взаємодопомоги, які існували у робітничих та релігійних громадах. Бунд вступив у РСДРП (Російську соціал-демократичну робочу партію) відразу після її створення, але врешті-решт вийшов із неї, оскільки не погодився з позицією партії з єврейського питання. Насправді Бунд є скоріше автономістською партією. Від сіоністів їх відрізняло те, що своєю національною мовою бундівці вважали ідиш, тобто мову місцевих ашкеназів, а не іврит.

Сіоністи на той час були представлені різними фракціями. Перша з них, Поалей Сіон, була утворена в 1903 році. Ця партія була створена у тодішньому Катеринославі. А Бунд поширив свою діяльність на українську провінцію на початку XX століття якраз перед революцією 1905 року. Також варто згадати

насамперед Соціалістичну єврейську робочу партію (СЕРП) на чолі з Хаїмом Житловським, відомим як організатор ідиського конгресу в Чернівцях. Діяльність партії також була зосереджена на українській провінції.

У той час, найкращі представники євреїв не брали участі в діяльності головної та місцевих Дум. Більшість єврейського населення підтримують кадетів, "конституційні демократи", і невелику кількість робітників-кандидатів. В Думу увійшли 12 єврейських депутатами, 9 з них були кадетами, а три були представлені робітниками. Всі люди, що обиралися в Думу, були «лівими»².

Українська Центральна Рада та сіоністи плідно співпрацювали. Навіть, коли етнічні євреї не були представлені у владі. Але після другого універсалу, вони увійшли до влади, більшою мірою, саме юдеї. Коли був підписаний четвертий Універсал, євреї виявили чи не найбільшу зацікавленість в тому, щоб українські громадяни всіх, релігій та партійних переконань мали своїх представників і депутатів. Це могло бути втілене в життя³, та могло допомогти зупинити більшовиків, але до того часу, більшовики змогли захопити Київ.

Також мала місце співпраця Українців та євреїв на Заході України. Українська Повстанська Армія, навіть, мала у складі єврейський загін, який бився поруч з українцями з однаковою завзятістю. Євреї також бились пліч-о-пліч з Українцями і в лавах Української Галицької Армії. Там, об'єдналися обрані та не обрані політичні сили, а також прості громадяни різних політичних вподобань. Кількість і активність євреїв призвели до створення відповідного Міністерства для простішої комунікації між етнічними спільнотами та державою.

У 1921 Більшовики прийшли до влади на більшості території України. Обличчя політичних партій призначено на той час. Більшість лівих єврейських та робітничих партій саморозпустилися, або були поглинуті Більшовиками.

² Іван Монолатій, Єврейський дискурс західноукраїнської етнополітичної сфери (кінець хіх – початок хх ст.), Сайт: https://judaicaukrainica.ukma.edu.ua/ckfinder/userfiles/pdf/JU_73-110.pdf

³ Śliż M. Galicyjscy Żydzi na drodze do równouprawnienia 1848–1914. Aspekt prawny procesu emancypacji Żydów w Galicji / Kraków, 2006. S. 28–40, 47–55, 82–94.

Праве крило партії Бунд формально проводило діяльність на території УРСР аж до початку 1920го, аж потім була ліквідована. Розколовшийся Полей Сіон зосередився на роботі з продовження єврейської еміграції, на чолі з одним із його найвідоміших діячів, Соломоном Голдельманом. Завдяки невтручанню у політичне життя та роботі тільки з євреями крило партії проіснувало до 1922 року, найдовше у СРСР. При його просуванні це пов'язано з правовими політичними заходами, і навіть друкувався магазин. В той час партія мала власне видання "Пролетарська думка" тиражем у 3 тисячі примірників, та власну друкарню в Москві. Друкарня видавала також низьку інших видань, що стосувалися діяльності партії. Такий стан речей проіснував недовго: у 1924 році, Радянський уряд після Арабської зустрічі в Польщі змістив увагу на арабський фактор. Потримавшись ще до 1928 року, партія була ліквідована.

Поступово в СРСР сформувалась антисіоністська позиція та провадилась політика виховування правильного радянського єврея, який говорить російською та ідиш, за радянську владу та проти сіонізму та відродження івриту. На противагу сіонізму та ідеям відновлення держави Ізраїль, 7 травня 1934р на Далекому Сході був створений Єврейській Автономний Округ.

На тлі створення в 1897 році Всесвітньої єврейської організації та популярності регіональних і внутрішніх політичних об'єднань єврейських громад у всьому світі Британська імперія не могла залишатися осторонь. Тому, намагаючись наслідувати вимоги часу в питаннях самоідентичності союзу євреїв з різних куточків світу, 2 листопада 1917 р. британський міністр закордонних справ лорд Артур Бальфур підписав відому донині декларацію. в сіоністських колах, що пізніше стало відомим як Декларація Бальфура. Декларація, по суті, стала однією з перших гучних обіцянок на найвищому рівні, щоб сприяти відновленню єврейської держави на обітованій землі.

Декларація за своїм змістом обіцяла широку підтримку Великобританії у відновленні національної одиниці єврейського народу на землях Палестини, які на той час входили до складу Турецької імперії. До цього часу євреї становили

близько 10% жителів Палестини. Після проголошення Декларації потік іммігрантів до Палестини значно зріс, оскільки для євреїв надія на відновлення своєї держави стала реальнішою завдяки підтримці Великобританії, яка на той час, за міжнародним правом того часу, мав мандат на управління територією Палестини.

Артур Бальфур був віруючим, а також представником консервативної партії, а з 1906 року був знайомий з Хаїмом Вайнцманом, майбутнім першим президентом відновленого Ізраїлю. Відтоді Бальфур виступає на підтримку євреїв, які зазнали сильного тиску в Російській імперії, де єврейські погроми були нерідкістю. Одним із намірів Господа було зупинити потік єврейських мігрантів до Британії через дозвіл оселитися в Палестині.

Декларацію підтримали офіційні представники Франції та Італії, а також чинний президент США Томас Вудро Вільсон. У 1922 році американський конгрес своїм голосуванням також підтримав декларацію. «Декларація Бальфура» стала основою для спроб врегулювати життя на Близькому Сході після закінчення Першої світової війни.

До реального проголошення відновленої єврейської держави в 1948 році пройде багато часу. Попереду ще важко подолати різноманітні перешкоди, зокрема боротьбу сіоністів із самими британцями, але важливу роль у виконанні біблійного пророцтва про збирання богообраного народу з розсіюванням у землю обітовану відіграла Декларація Бальфура.

1.2. Роль СРСР і держав-сателітів у Війні за незалежність 1948

Історично Близький Схід, як територія, що мала значення для прихильників кількох релігій та їх течій був регіоном з особливим світоглядом та дуже напруженою, з точки зору конфліктності, місцевістю. Неспроможність Великої Британії довгий час хоч якось зменшити рівень напруженості та як наслідок, її відмова від «Палестинського Мандату» призвели до прийняття постанови №181 від 29 листопада 1947р. та проголошення незалежності

єврейської держави в межах територій, що були перелічені у зазначеній вище постанові ООН 14 травня 1948р.

Ухвалення цих актів, особливо в частині утворення Ізраїлю, стало можливим завдяки повній підтримці з боку найбільших держав світу: СРСР та США. Одностайна підтримка з боку обох найбільших держав світу, що мали протилежний політичний устрій, способи та напрямки розвитку стала можлива через те, що і США, і СРСР вбачали, кожна для себе, через створення нових держав на території Палестинських земель отримати союзника в регіоні, тим самим посилюючи свій вплив в регіоні та світі в цілому та одночасно послабити позиції інших держав.

Радянський Союз, намагаючись зміцнити свої позиції на Близькому Сході, прагнув, насамперед, підірвати позиції Британської Імперії в регіоні. Підтримка плану ООН з боку СРСР стала великою несподіванкою для обох спільнот, що переважно проживали на зазначеній території: євреїв та арабів. Зокрема, заступник міністра закордонних справ СРСР А. А. Громико, який на той час представляв країну, на пленарному засіданні 26 листопада рішуче висловився за «варіант розділу земель Палестини на дві самостійних демократичних держави: арабську та єврейську». Загалом, Радянський Союз на той час проводив дивну, з загальноприйнятої точки зору, політику: з одного боку він підтримував євреїв на міжнародній арені, але в той же час активно проводив антисемітську політику всередині країни.

Так, архаїчна філософія молодої радянської держави базувалася на підтримці робітників та селян, тобто тих верств населення, що характеризуються неосвіченістю, а отже, не схильні до зміни звичного світогляду та способу життя. З іншого боку, щоб брати участь у світовому політичному житті, мати вплив та силу політичної позиції, світогляд на державному рівні має відповідати сучасності.

Головним завданням Кремля в подальшому, в районі Східного Середземномор'я було, окрім зменшення впливу Британії, недопущення створення антирадянських військово-політичних блоків під егідою західних

держав. Саме тому, в перші роки існування Єврейської держави Радянський Союз, в цілому, ставився позитивно до Ізраїлю та підтримував його на міжнародній арені.

Протягом усього часу відносини СРСР з Ізраїлем визначалися трьома факторами: боротьбою між великими державами за перевагу та збільшення впливу, зокрема, на Близькому Сході, прагненням радянського керівництва створити та очолити локальний «антизахідний фронт», а також наявністю у самому СРСР потужної єврейської національної спільноти.

Під час Другої Світової Війни та відразу після неї, коли позиції Великобританії в арабському світі здавались непорушними, СРСР зробив ставку на залучення Ізраїлю до орбіти свого впливу. Для досягнення цієї мети, СРСР всіма засобами підтримував прагнення євреїв, що проживали на території палестинських земель до створення своєї держави на частині їх території. Так, у лютому 1945 р. радянські учасники установчої конференції Всесвітньої Федерації Профспілок підтримали текст резолюції, яка говорила, що «єврейський народ має отримати можливість продовжити будівництво свого національного вогнища у Палестині». Згодом, у лютому 1947 року делегація СРСР Організації Об'єднаних Націй привітала рішення Великої Британії передати палестинське питання на розгляд цієї організації. Маючи у своєму розпорядженні як мінімум шість голосів у ООН (Україна, Білорусія, підконтрольні Польща, Чехословаччина та Румунія мали окремі голоси), а також застосовуючи політичний вплив, СРСР мав високі шанси на прийняття потрібного рішення. За кілька місяців, 14 травня того ж року А. Громико, заступник міністра закордонних справ СРСР, заявив на спеціальній сесії Генеральної Асамблеї ООН⁴:

...Той факт, що жодна західноєвропейська держава не змогла захистити елементарні права єврейського народу та врятувати його від рук фашистських катів, пояснює прагнення євреїв створити власну державу... ...Було б несправедливо

⁴ Громико Андрій Андрійович, Пер. з Рос., Сайт:

https://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%93%D1%80%D0%BE%D0%BC%D1%8B%D0%BA%D0%BE_%D0%90%D0%BD%D0%B4%D1%80%D0%B5%D0%B9_%D0%90%D0%BD%D0%B4%D1%80%D0%B5%D0%B5%D0%B2%D0%B8%D1%87

позбавити єврейський народ цього права, особливо через те що йому довелося пережити під час Другої світової війни.

Малюнок 1

Ще за кілька місяців, 13 жовтня 1947 року вже радянське посольство у Сполучених Штатах Америки повідомило, що СРСР підтримує план розділу Палестини, а 29 листопада делегації СРСР та всіх країн, що входили до його складу, чи були якимось чином залежні від нього та були членами ООН проголосували на сесії Генеральної Асамблеї за відповідну резолюцію, забезпечивши цим необхідну для її прийняття більшість у 2/3 голосів.

То ж, в умовах, що склалися, за один день до припинення дії «Британського Мандату» на Близькому Сході, а отже і до початку виведення Британської армії з цих територій, 14 травня 1948 року і був проголошений акт про незалежність єврейської держави Ізраїль.

Як наслідок результату цього рішення, на означеній території наступного ж дня почалися бойові дії. На єврейські поселення та райони компактного проживання євреїв напали численні арабські загони. На початку весни 1948 року стало зрозуміло, що єврейські сили досягли значних успіхів у справі організації та навчання особового складу. До кінця березня на території Ізраїлю мобілізували двадцять одну тисячу людей віком від сімнадцяти до двадцяти п'яти років. Значно розширилося виробництво протитанкових вогнеметів, автоматів та вибухових речовин. Крім цього, ззовні очікувалося прибуття великої партії легкої зброї.

На завбачливу вимогу Д. Бен-Гуріона, до Декларації Незалежності Ізраїлю не було включено жодної згадки про межі утворюваної держави. Бен-Гуріон не вважав себе зобов'язаним діяти за планом поділу території Палестини на дві

нових держави, враховуючи те, що намічені в резолюції кордони ігнорувалися навіть посередником ООН⁵. Також він твердо розумів невідворотність майбутніх бойових дій, обумовлених територіальними претензіями, на той час, вже обох сторін конфлікту.

Оголошена наступного дня з боку швидкоствореної коаліції арабських країн війна, була насамперед, спробою арабських країн силою завадити виникненню єврейської держави.

СРСР став першим серед великих держав, що визнали державу Ізраїль де-юре. Також радянське керівництво відразу організувало за допомогою Чехословаччини постачання радянської зброї новоствореній Армії Оборони Ізраїлю. Серед озброєння що надходило з соціалістичної Чехословаччини були майже всі наявні у СРСР типи, у тому числі важке озброєння, аж до бойових літаків, та велика кількість боєприпасів. Згодом, саме ці поставки відіграли важливу роль у досягненні перемоги ізраїльських збройних сил у Війні за Незалежність. Також радянське керівництво надало новоствореній єврейській державі економічну допомогу через Польщу (країну, що так само входить до соцтабору). Крім усього іншого, влада СРСР дала згоду на репатріацію до Ізраїлю десятків тисяч євреїв із країн комуністичного блоку. Щоправда на самий СРСР ця згода не поширювалася аж до середини 1980х років. У вересні 1948 р. у Москві почало працювати ізраїльське представництво. Першим послом Ізраїлю у СРСР стала Голда Меїр. На той час радник посольства Туреччини та спеціаліст по Середньосхідному напрямку зовнішньої діяльності П. Єршов був призначений першим головою радянської дипломатичної місії, що також відкрилася у Тель-Авіві. Єршов протягом якогось часу був єдиним надзвичайним і повноважним послом від СРСР в Ізраїлі. Однією з перших великих зовнішньополітичних акцій ізраїльського уряду стала передача Московському Патріархату («червоній церкві») нерухомого майна російської православної

⁵ Війна за незалежність, Коротка Єврейська Енциклопедія, Пер. з Рос. том: 1. С. 705–717. Вид: 1976

церкви, що внаслідок цього перейшло під повний контроль радянської влади, на території Ізраїлю⁶.

Оголошена новоствореній державі Ізраїль з боку коаліції арабських держав війна, вже за рік завершилася повним провалом насамперед для арабського світу. За підсумком угоди про припинення вогню між Ізраїлем, з одного боку, та Єгиптом, Ліваном, Йорданією та Сирією з іншого, до складу єврейської держави увійшли кілька нових територій: Західна Галілея та коридор від приморської рівнини до Єрусалиму. Місто Єрусалим був розділений по наявній на той час лінії припинення вогню між Ізраїлем та Трансїорданією. За підсумками бойових дій, на момент укладання мирної угоди, Ізраїль займав близько 80% території, підмандатної Палестини, виключенням були території Зайордання. В той же час, створення арабської держави було зірвано внаслідок окупації, а потім і формальної анексії Трансїорданією більшої частини територій, що були перелічені у резолюції для арабської держави. Хоча варто зазначити, що ця анексія в світі була офіційно визнана лише двома державами – Великобританією та Пакистаном.⁷

1.3. Зростання напруження між СРСР і Ізраїлем та перший розрив дипломатичних відносин

Відносини між СРСР та Ізраїлем почали різко змінюватися вже у першій половині 1949 р. Спочатку уряд Д. Бен-Гуріона відмовився від односторонньої орієнтації на комуністичний табір. Відмова відбулася насамперед через внутрішньополітичні чинники, найвагомішим біло те, що комуністам симпатизували багато лідерів левосіоністських партій, які на той час у країні були опозиційними. Не менш за опозиційний чинник, на остаточне рішення вплинула солідарність радянських євреїв з Державою Ізраїль. Одним із її перших помітних виражень стала багатотисячна захоплива зустріч, влаштована євєями СРСР першому представнику посольства Ізраїлю Голді Меїр. Кілька десятків

⁶ Радянський Союз. Відносини Радянського Союзу та Ізраїлю, Коротка Єврейська Енциклопедія, Пер. з Рос., том: 8. С.: 289–293. Вид.: 1996

⁷ Коротка Єврейська Енциклопедія, Пер. з Рос., том: 6. С. 525–530. Вид: 1992

тисяч людей вітали її при відвідуванні Московської хоральної синагоги на Рош ха-Шана та Іом-Кіпур⁸, що викликало осуд та невдоволення з боку Й. В. Сталіна. Отже, за наявності цих обставин та розуміючи необхідність обирати між підтримкою з боку СРСР та лояльністю співвідчизників керівництво Ізраїлю обрало підтримку єврейської спільноти, як і зазначено в Декларації Незалежності Ізраїлю.

Поступово СРСР припинив підтримувати Ізраїль в ООН, спочатку зменшував, а потім повністю відкидав прохання Ізраїлю про надання технічної допомоги.

В той же час, неефективна командно-адміністративна робота керівництва СРСР, почали призводити до зростання рівня незадоволення серед населення соціально-побутовими умовами, зокрема, зниження рівня життя, яке вже не вписувалось до наслідків війни. Влада СРСР потребувала об'єкту для відволікання уваги населення. Цього разу єврейській етнос опинився у місці, на якому зійшлося кілька чинників. Це і погіршення відносин між СРСР на Ізраїлем, незадоволення з боку Й. В. Сталіна гіпотетичною можливістю об'єднання євреїв, легкість напрямлення уваги, оскільки антисемітизм був дуже популярний в Царській Росії (то ж треба було тільки пробудити історичну пам'ять населенню), розуміння з боку уряду СРСР про неповернення Ізраїлю до комуністичного табору у проміжку середньострокового майбутнього. Все це спрощувало роботу з впливу на населення СРСР ще й з огляду на те, що потреби перебудови пропаганди з метою «відігравання» назад через майже стовідсоткову незмінність відносин між обома країнами у осяжному майбутньому.

Поступово, з січня 1949 року стало зрозуміло, що радянські євреї дорого заплатять за радість і єднання, з якими вони зустрічали звістку про створення першої незалежної єврейської держави. Для радянського уряду радість, з якою вони йшли до синагоги та інших етнічних зібрань, означала зраду комуністичних ідеалів. Перші кроки були не дуже помітними широкому загалу. Закрили

⁸ Р. Зерновий, **Моє життя. Голда Меїр.**, Переклад з івриту Передмова та загальна редакція Я. Цура Чімкент: "Аурика", 1997. 560 с; Сайт: <http://callofzion.ru/pages.php?id=240>

наймасовіші та найпопулярніші культурні об'єкти, що мали значення для єврейської спільноти. Були закриті або реорганізовані зі зміною профілю: Єврейський театр у Москві, єврейська газета "Ейнікайт", єврейське видавництво "Емес", майже усі релігійні об'єкти та низька інших організацій, що були створені для євреїв. Не було порятунком навіть те, що вони всі були вірні лінії партії? П'ять місяців після початку розплати за єдність та відданість традиціям, у СРСР майже не залишилося єврейських організацій, а самі євреї вже намагалися ніяк не привертати зайву увагу до себе.

Малюнок 2

Одночасно з цими подіями радянська влада почала розкручувати так звану «Справу лікарів». Таку назву отримала справа, що набула розголосу у 1952 році. Загалом, справа з'явилася ще після заяви в далекому 1948 році до органів КДБ про нібито неправильне лікування Жданова що стало причиною його смерті, що до цього часу не вважалося чимось серйозним. Зі звичайного на той час для радянського суспільства доносу, що мав на меті усунення одного зі старших лікарів на користь когось

з підлеглих, за вказівкою Сталіна була розкручена справа з 9 обвинуваченими та іще двома фігурантами, що до початку компанії в пресі(1953) вже померли через непов'язані зі справою обставинами. Починаючи з 1952 року «Справа лікарів» серйозно та цілоспрямовано розроблялась органами тодішнього МДБ під керівництвом підполковника М. Д. Рюміна, який написав в 1951 році власний донос Сталіну про «сіоністську змову» в органах держбезпеки.

Малюнок 3

За час розслідування справи, Й. В. Сталін щодня читав протоколи допитів. Він також вимагав від МДБ максимальної розробки версії до сіоністського характеру змови аж до зв'язків змовників з англійською та американською розвідкою через сіоністську благодійну організацію «Джойнт»⁹. Важливість

розслідування підтверджується тим, що Сталін погрожував новому міністрові держбезпеки С. Ігнат'єву, що якщо той *«не розкриє терористів, американських агентів серед лікарів»*, то він буде заарештований, як його попередник Абакумов: *«Ми вас розженемо, як баранів»*. У жовтні 1952 року Сталін навіть дозволив застосовувати до арештованих лікарів заходи фізичного впливу, тобто катування¹⁰. На початку 1953 р. «Справа Лікарів» набула широкого розголосу через засоби масової інформації, вийшовши цим і на міжнародний рівень. У тісному зв'язку з нею, в радянській пресі почали лунати твердження про існування «сіоністської шпигунської мережі», що планує змови проти СРСР та інших країн «народної демократії».

Засоби масової інформації СРСР неабияк наполягали на національному складі всіх фігурантів справи. Більшість обвинувачених були євреями, зокрема заарештовані трохи пізніше лікарі В. Е. Незлин, М.Я. Серейській, Я. С. Тьомкін, Е. М. Гельштейн, Н. Л. Вільк, Я. Л. Рапопорт, М. А. Шерешевський, І. І. Фейгель, та інші. До справи помертно були залучені також М. Б. Коган та М. І. Певзнер. Скрізь наголошувалось, що заарештовані та підозрювані діяли за завданням єврейської буржуазно-націоналістичної організації Джойнт. Учасником змови був названий, навіть, вбитий за наказом Сталіна за п'ять років до згаданих в доносі подій відомий актор С. М. Міхоелс, чия загибель в автомобільній катастрофі була інсценована для приховування факту вбивства. Міхоелс був

⁹ Радянський Союз. Відносини Радянського Союзу та Ізраїлю, Коротка Єврейська Енциклопедія, Пер. з Рос., том: 8. С.: 289–293. Вид.: 1996

¹⁰ Справа лікарів, Переклад з англ., Сайт:

https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%A1%D0%BF%D1%80%D0%B0%D0%B2%D0%B0_%D0%BB%D1%96%D0%BA%D0%B0%D1%80%D1%96%D0%B2

тільки двоюрідним братом одного з заарештованих лікарів – головного терапевта Червоної Армії генерал-майора медичної служби М. С. Вовсі.

Як відповідь на явний замовний характер переслідування фігурантів справи, 9 лютого 1953 року, члени таємного гуртка крайніх націоналістів (так званого Црифінського підпілля) підірвали бомбу на території радянського посольства в Тель-Авіві (на знак загального протесту проти антисемітської кампанії в СРСР, а також у залежних від нього країнах). Незважаючи на відсутність постраждалих внаслідок акції, а також , що організаторів та виконавців цієї акції заарештували та відправили до суду, СРСР скористався цією ситуацією для розриву дипломатичних відносин з Ізраїлем.

Одразу після повідомлення про розрив дипломатичних відносин з Ізраїлем, Москвою почали ширитися чутки про підготовку депортації всіх євреїв, чутки повідомляли про те, що ніби в Заполяр'ї є вже підготовлені концентраційні табори, а на під'їзні шляхи до Москви стягується призначений для цієї мети транспорт. Цілком можливо¹¹, що СРСР таким чином розраховував за рахунок тиску на Ізраїль відновити старі плани зі співпраці та дружби з Ізраїлем, яка б перетворилася в майбутню «народну демократію». Цілком вірогідно, що досягти цього б вдалося через справді масову примусову еміграцію радянських євреїв, або за рахунок відміни переміщення євреїв.

В середині країни «Справа лікарів» викликала сплеск антисемітизму, що почався з переслідування родичів і колег по службі заарештованих. Висвітлення цих переслідувань в пресі дало поштовх для подальшої хвилі антисемітських настроїв вже по всій країні¹². На відміну від попередньої кампанії проти «космополітів», в якій євреї, як правило, швидше малися на увазі, ніж називалися прямо, під час висвітлення справи у засобах преси, пропаганда прямо вказувала на євреїв. 8 лютого в газеті «Правда», одному з наймасовіших видань країни, було опубліковано фейлетон «Простаки і пройдисвіти», де євреї зображалися у вигляді шахраїв. Слідом за цим фейлетоном, до радянської преси хлинула хвиля

¹¹ Традиційний український антисемітизм, Сайт:
<https://www.istpravda.com.ua/articles/2018/08/17/152782/>

¹² Коротка Єврейська Енциклопедія, Пер. з Рос., том: 6. С. 525–530. Вид: 1992

фейлетонів, опусів та карикатур, що були присвячені викриттю дійсних або уявних темних справ за участю осіб з єврейськими іменами, по батькові та прізвищами.¹³ Найвідомішим серед них став опус Василя Ардаматського «Пиня зі Жмеринки», який був опублікований в журналі «Крокодил» 20 березня 1953 р¹⁴. У лютому 1953 був змінений курс лекцій з історії партії. Навіть розповсюджувалися чутки, що в лікувальних закладах лікарі і медсестри єврейського походження під виглядом щеплень проводять отруєння, зокрема, дітей.

Приклад центру наслідвався і в регіонах. У республіках також готувалися свої, регіональні справи, що були подібними до московської «справи лікарів» (зокрема, в Україні та Латвії)¹⁵.

1 березня 1953 року у Сталіна стався інсульт, що зробив його недієздатним. За кілька днів до інсульту Сталін написав у газеті «Червона Зірка» статтю, де заявляв, що «...боротьба проти сіонізму не має нічого спільного з антисемітизмом. Сіонізм – ворог трудящих усього світу, євреїв не менше, ніж неєвреїв». 2 березня антисіоністська кампанія в пресі була згорнута. А вже 5 березня Сталін помер. Після його смерті усі заарештовані у «справі лікарів» були звільнені вже 3 квітня, а згодом були відновлені на робочих місцях. Також, 4 квітня, було офіційно оголошено, що покази та визнання провини від обвинувачених були отримані за допомогою неприпустимих методів слідства.

Справа лікарів завершила найбільшу антиєврейську кампанію останніх років сталінського правління. Слідчий, що вів справу, Рюмін, пізніше звинувачений в організації справи лікарів, за офіційними повідомленнями, був

¹³ Р. Зерновий, **Моє життя. Голда Меїр.**, Переклад з івриту Передмова та загальна редакція Я. Цура Чімкент: "Ауріка", 1997. 560 с; Сайт: <http://callofzion.ru/pages.php?id=240>

¹⁴ Громико Андрій Андрійович, Пер. з Рос., Сайт: https://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%93%D1%80%D0%BE%D0%BC%D1%8B%D0%BA%D0%BE_%D0%90%D0%BD%D0%B4%D1%80%D0%B5%D0%B9_%D0%90%D0%BD%D0%B4%D1%80%D0%B5%D0%B5%D0%B2%D0%B8%D1%87

¹⁵ Справа лікарів, Переклад з англ., Сайт: https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%A1%D0%BF%D1%80%D0%B0%D0%B2%D0%B0_%D0%BB%D1%96%D0%BA%D0%B0%D1%80%D1%96%D0%B2

розстріляний. Жодні дані або матеріали справи лікарів надалі в СРСР не публікувалися.

РОЗДІЛ II

«Антисіоністська» пропаганда в УРСР після смерті Й. Сталіна

2.1. Антисіоністська пропаганда в УРСР у період між відновленням дипломатичних взаємин 1953 і Шестиденною війною

У липні 1953 року, після смерті І. В. Сталіна та припинення справи лікарів, дипломатичні відносини між СРСР та Ізраїлем були доволі швидко відновлені, однак, забігаючи наперед, можна констатувати, що відносини та співпраця між двома країнами вже ніколи не будуть на колишньому рівні, а сам Ізраїль буде визнаний СРСР прозахідною країною з усіма супутніми наслідками, що звідси випливають. Ізраїль і СРСР стануть ворожими країнами і про свою допомогу молодій сіоністській державі в СРСР воліють не згадувати.

Незважаючи на те, що підтримка Ізраїлю допомогла СРСР досягти своєї головної мети, а саме покінчити з впливом Великої Британії на території Палестини, радянський уряд виявився неспроможним зміцнити свій вплив в обставинах, що склалися і зробити Ізраїль залежним від себе. Саме тому в Кремлі вирішили припинити підтримку Ізраїлю і переорієнтуватися натомість на ті арабські країни, в яких невдовзі почнеться розворот в бік лівих поглядів і стане популярним переконання співпрацювати з СРСР всередині країни.

Зміщення векторів у взаєминах на Близькому Сході призвело також до посилення антиізраїльських тенденцій у радянській зовнішній та антисіоністській у внутрішній політиці. СРСР почав зближуватись з арабськими країнами. Спочатку з Єгиптом, потім Сирією, оскільки там до влади прийшли ліворадикальні режими, а згодом і з деякими іншими.

Зі згаданого вище стає зрозуміло, що передумови для погіршення взаємовідносин між СРСР та Ізраїлем почали складатися ще до закінчення Війни за Незалежність. В свою чергу, Ізраїль, розуміючи, що з самого початку свого існування, країна оточена якщо не ворогами, то недружніми, а то і вкрай налаштованими проти нього територіями, уряд країни у зовнішній політиці від самого проголошення незалежності почав надавати переваги пошуку сильних та надійних союзників та партнерів. СРСР, що розраховував бути єдиним

союзником Ізраїлю, тим самим послаблюючи вплив США, Британії та Франції в регіоні, після невдачі у втіленні цих намірів вдався до кроків наближення з арабськими країнами з метою майбутнього примусу молодій єврейській державі до дружби.

В цілому, у Близькосхідному регіоні, ситуація продовжувала залишатися далекою від стабільності. Підписані угоди про перемир'я, якими завершилася Війна за Незалежність Ізраїлю у 1948-1949 роках, не забезпечили стабілізації та заспокоюванню військово-політичної ситуації на Близькому Сході. Передбачені цими угодами переговори про укладення постійного миру між Ізраїлем та країнами арабського світу станом на 1952 рік не почалися. в основному через те, що останні не були готові визнати право єврейської держави на існування. Вже через три тижні після революції полковників у Єгипті, в липні 1952 року, Бен-Гуріон простягнув руку дружби новому режиму, наголосивши під час виступу у Кнесеті, що Ізраїль хоче бачити «вільний, незалежний і прогресивний Єгипет»¹⁶. Він також запропонував Каїру економічну та політичну допомогу. У березні 1953 р. як основа для обговорень була прийнята пропозиція єгиптян. В ній серед іншого, Каїр просив 120 мільйонів фунтів стерлінгів в якості компенсації біженцям за певні коригування ізраїльсько-єгипетського кордону, і територію, яка б зв'язала Єгипет з Йорданією через південний Негев. Роблячи поступки зі свого боку, ізраїльтяни згодилися обговорити ці умови, якщо бойкот і блокада Ізраїлю з боку низьки арабських країн припиняться.

В цей час СРСР продовжував вести подвійну політику так, що доходило навіть до абсурду. Наприклад, в записках щодо розмов з арабами, в нотатках А. А. Громико й повідомленнях «Правди» говорилося про ймовірність створення Ізраїлем біологічної зброї, постачання ядерного озброєння від США. Також мова була про нібито наявність французьких військ, які мали на меті висунутися в бік Єгипту, а також французьких військових баз на території країни. Окремо зверталася увага на неіснуюче та нелогічне постачання ізраїльської зброї до

¹⁶ Коротка Єврейська Енциклопедія, Пер. з Рос., том: 1., Кол.: 745–747. Вид.: 1976. Сайт <https://eleven.co.il/jews-of-russia/state-and-anti-semitism/10978/>

Йорданії, залежності її саме від євреїв та інші нісенітниці¹⁷. Всі ці вигадки не мали нічого спільного з реальним станом речей, та дуже часто просто передруковувалися і переказувалися з «достовірних» арабських джерел. Будь-які спроби звинуватити СРСР в маніпуляціях розбивалися контраргументами про «дрібні неточності, відповідальність за які несуть іноземні газети», як, наприклад, заявляв посол СРСР в Ізраїлі А. Н. Абрамов в бесіді із Міністром закордонних справ Ізраїлю, Г. Меїр від 28 червня 1957 року, у чому представникам Радянського Союзу неодноразово докоряли ізраїльські дипломати на різному рівні.

Причому офіційна позиція Москви щодо ситуації навколо Ізраїлю була відверто подвійною: з одного боку, наголошувалося, ніби євреї самі були винні у всіх своїх проблемах, а з іншого, для вирішення проблем наполегливо рекомендували використовувати виключно мирні методи розв'язання, що у випадку з арабами було вкрай неможливим. Так чи інакше, як не втомлювалися повторювати радянські дипломати в бесідах з ізраїльтянами, кожен раз винними виявлялися останні. В той же час, на будь-які силові акції та провокації зі сторони арабської спільноти Радянський Союз просто робив вигляд, що не помічає жодних подібних дій.

Починаючи з 1960 року, обурення Москви щодо Синайської кампанії Ізраїлю поступово було зведене нанівець, і домінуюче місце в заявах та виступах зайняли більш помірковані формулювання. У той же час остаточно склалася звичайна модель поведінки для радянських дипломатів перед ізраїльськими представниками. Якщо мова заходила про будь-які серйозні та не дуже зручні для Москви питання, насамперед стосовно загального роззброєння на Близькому Сході, атакож прояви терористичної діяльності палестинців, та небажання сусідніх держав вести з Ізраїлем мирні переговори, а головне – про можливість поліпшення двосторонніх відносин, радянські представники, як і випадку з проблемою вирішення арабо-ізраїльського конфлікту в цілому, перекладали

¹⁷ Суецький канал, Сайт:

https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%A1%D1%83%D0%B5%D1%86%D1%8C%D0%BA%D0%B8%D0%B9_%D0%BA%D0%B0%D0%BD%D0%B0%D0%BB

відповідальність на Тель-Авів і плавно переходили до інших тем, просто ігноруючи заяви ізраїльтян.

У підсумку, більш-менш позитивно радянським керівництвом в Ізраїлі сприймалася лише місцеві комуністи. До речі, схожа ситуація існувала щодо арабських держав на межі 1950х років. За іронією долі, в другій половині 50х років. XX ст. цим країнам випала доля помінятися місцями в кремлівських уявленнях. Відтепер, окрім інформації від арабських партнерів, для оцінки Ізраїлю з усіх джерел на Близькому сході, залучалися лише єврейські комуністи. Дуже показово, що представники компартії Ізраїлю наслідуючи та відзеркалюючи офіційну лінію Москви, відтворювали образ власної країни за тими ж лекалами, копіюючи навіть семантичну будову. Найбільш яскраво це можна побачити у палких промовах ізраїльських комуністів під час їх участі у XXI та XXII з'їздах КПРС¹⁸.

З іншого боку, СРСР вів переговори та зміцнював відносини з Єгиптом, який, на відміну від Ізраїлю, обрав курс максимального зближення з СРСР. Першим найбільш помітним проявом зміни відносин між країнами стало у січні 1954 року, коли СРСР вперше заблокував у Раді Безпеки ООН прийняття двох сприятливих для Ізраїлю резолюцій. У 1950х роках прохолода в політичних відносинах СРСР та Ізраїлю позначилася і на економіці: якщо у 1954 році обсяг товарообігу між двома країнами склав 3 млн доларів, то вже 1955 року зменшився до позначки трохи більше 1,5 млн; у наступні роки товарообіг продовжував знижуватися. Після продажу через Чехословаччину великої партії радянської зброї до Єгипту у вересні 1955 року надій на майбутню нормалізацію відносин не залишилося. Мова йде про постачання дійсно великої кількості радянської зброї серед якої було 230 танків, 200 бронетранспортерів, 100 самохідних установок, понад 500 артилерійських установок, що буксируються, близько 200 бойових і транспортних літаків (у тому числі новітні винищувачі МІГ-15), два есмінці, тощо. Ця угода, постачання, що відповідала прагненню радянського

¹⁸ Носенко Т. В., Семенченко Н. А., Коливання курсу радянських пропозицій щодо перспектив відносин з Тель-Авівом: С.45-48.

керівництва розширити сферу впливу комуністичного блоку під час майбутніх неминучих збройних протистоянь на Близькому Сході, забезпечила Єгипту значну перевагу над Ізраїлем у сфері озброєнь: як кількісної (за деякими показниками більш ніж чотириразова), так і якісної. Постачання великої пратії зброї призвело до серйозного порушення стратегічного балансу на Близькому Сході і, зрештою, до розуміння неминучості майбутньої ізраїльсько-єгипетської війни всіма країнами регіону.

У ході цього конфлікту радянське керівництво виступило з погрозами на адресу Ізраїлю. З архівних джерел відомо, що Н. Булганін, голова ради міністрів СРСР, направив Д. Бен-Гуріону дипломатичну ноту, в якій йшлося про те, що наступ ізраїльської армії на території Сінаю нібито «ставить під питання вже існування Ізраїлю як держави». Також уряд СРСР висловив готовність «дозволити виїзд добровольців» до Єгипту для надання йому допомоги у «відбиття агресії». Фактично, на практиці, це означало готовність надіслати для участі у військових діях регулярні військові частини однієї із країн соціалістичного табору, або ж власні регулярні збройні сили СРСР.

У майбутній війні СРСР прагнув домогтися стратегічної переваги над країнами Заходу, відрізавши їх, насамперед, від джерел сировини, особливо нафти, та ринків збуту на Близькому Сході у країни, що вважалися тоді «третім світом». Готуючись до різкої зміни ситуації та нового балансу сил, СРСР у власній зовнішній політиці остаточно перейшов на проарабські позиції.

«Антисемітизм Хрущова носив плебейсько-емоційний характер, ґрунтувався на антиінтелектуалізмі цієї особистості, хизувався своїм сермяжно-пролетарським демократизмом і грубуватим колгоспним гумором. Його недовіра до євреїв мала вульгарно-побутову основу й будувалася на переважному сприйнятті їх як «фетишистів» матеріального благополуччя та носіїв «буржуазного розкладу»¹⁹. До цього ще слід додати і особисту юдофобію,

¹⁹ Антисемітизм, Пер. з Рос., Сайт:

<https://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%90%D0%BD%D1%82%D0%B8%D1%81%D0%B5%D0%BC%D0%B8%D1%82%D0%B8%D0%B7%D0%BC>

прихований комплекс, радянського лідера, що не міг не позначитися на його оточенні.

Важливо виділити одну обставину: за часів правління М. С. Хрущова, єврейське питання в СРСР, тим чи іншим чином, незмінно пов'язувалося із відносинами між радянською державою та Ізраїлем. В першу чергу це стосується періоду перших років «відлиги». в більш пізньому періоді його правління, такий взаємозв'язок був, головним чином, присутній через гучні зовнішньополітичні події, які мали відношення до Ізраїлю загалом, або ж була присутня повністю або частково так звана «єврейська складова». Пакі події иогла мати вельми широкий спектр. Це могли бути, наприклад, польська і угорська кризи, в яких євреї не мали майже жодного відношення, а були притягнуті до участі збоку радянських засобів масової інформації, а також Синайська кампанія, де мало місце пряме вторгнення спільних військ Великобританії, Франції та Ізраїлю до Єгипту восени 1956 р. Наприкінці 1950х років та в подальшому, після активізації Тель-Авівом підтримки міжнародного співтовариства в питанні переслідування євреїв у Радянському Союзі, насамперед щодо права на еміграцію, юдейська тематика стала для Кремля фактором вічного роздратування у двосторонньому діалозі із західними країнами. Але весь час після шостиденної війни 1967року, всередині СРСР не вщухала антисіоністська кампанія на різних рівнях. Як вже було зазначено, в цій кампанії брали участь і органи державної влади, і підприємства, і суспільні організації, і, насамперед, засоби масової інформації (преси) майже усіх рівнів та напрямків.

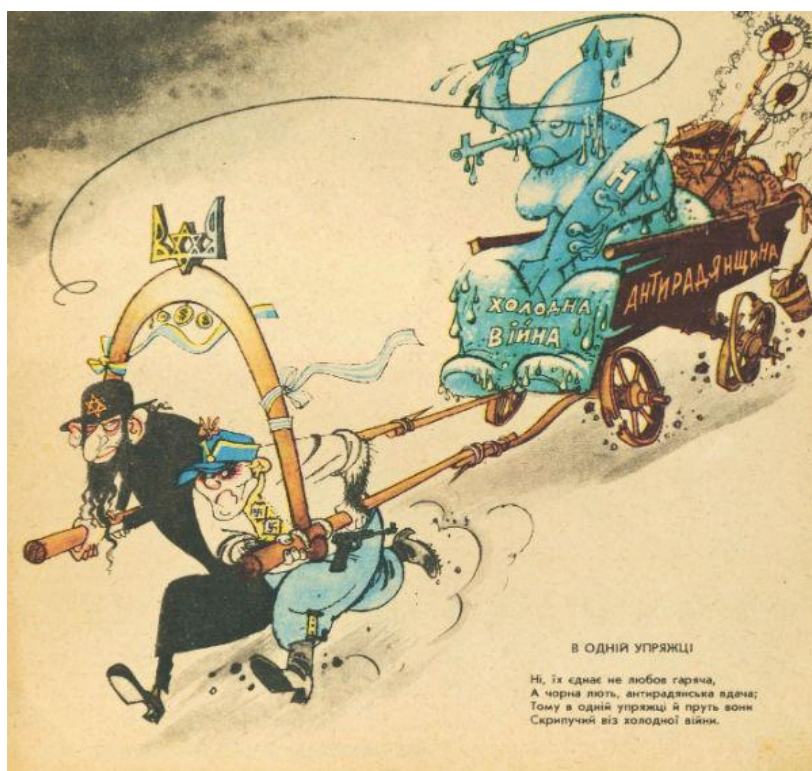
Малюнок 4

Однією з перших творів пропаганди, що набули широкого кола читачів, була невелика брошура, видана в 1957 році авторства Трохима Кічка «Іудейська релігія, її походження і суть». Брошура була видана окремим виданням та виявилася настільки «яскравою», що на її появу газета The

New York Times відгукнулася великою розгромною статтею, а агентство United Press поширило окремий великий матеріал під назвою «Потік лайки проти юдаїзму ллється в Україні». Брошура була видана українською мовою та на території Радянської України з метою уникнення обвинувачень у системності антисіоністських закликів у СРСР в цілому.

Текст цієї брошури шляхом маніпуляцій, замовчення, вигадкування фактів намагалася пояснити читачеві про, нібито, деструктивну роль єврейської спільноти в цілому, релігії та побуту для розвитку та благополуччя країни робітників та землеробів.

Після видання цієї брошури у Радянському Союзі, її автор, Трофім Кічко, на довгі роки став одним з авторитетних авторів антисемітської направленості. Він був одним з небагатьох авторів, хто видавав як мінімум одну схожу та набуваючу широкого розголосу брошуру на рік протягом кількох наступних десятирічч.

Малюнок 5

Так Кічко став провідним критиком спочатку юдаїзму, а пізніше і сіонізму, не лише у Радянській Україні, а і в межах усього СРСР. У 1962-му він, навіть, захистив дисертацію на тему «Сучасний юдаїзм та його реакційна роль», отримавши за це ступінь кандидата філософських наук.²⁰

²⁰ Заслужений антисеміт. Як Трофім Кічко зіркою антисіонізму став, Сайт: <http://archive.hadashot.kiev.ua/content/zasluzhennyi-antisemit-kak-trofim-kichko-zvezdoy-antisizionizma-stal>

1963-го виходить друга його велика робота під назвою «Юдаїзм без прикрас». Текст, надрукований спочатку в журналі, а потім виданий окремим виданням, надовго став символом радянського антисемітизму. В ньому автор широко використовував власні

Малюнок 6

безглузді вигадки про життя юдейських громад України, які запозичував з численних антирелігійних статей, опублікованих у період кампанії із закриття синагог протягом 1956 – 1962 років. Появою цієї роботи, Москва показала, що вельми зацікавлена в новому протиставленні євреям одразу кількох груп населення: українців, громадян УРСР в цілому та світового єврейства. Це протиставлення мало в якості основної мети протистояння процесам постання самостійної України. Як видно з матеріалів тексту та способу їх подання, Москва заздалегідь намагалася додати ярлик антисемітизму до шляхетних прагнень українців, бути вільними. Величезне моральне зло чинила Москва стосовно обох етносів, коли намагалась одночасно з поняттям українства намагалася асоціювати поняття антисемітизму. У нас²¹ немає жодного сумніву, що "професор" Кичко виконав пряме замовлення Кремля. Цей план був продуманим тонко та заздалегідь, щоб одночасно вдарити як по українській спільноті УРСР, так і завдати удару рівню сприйняття євреїв, нацькувати людей одних на одних, так як це не одноразово траплялося в минулій історії Російської Імперії. Книжка видається в Україні, українською мовою, і саме в той час, коли деякі народи Східного блоку майже досягли змоги проявити

²¹ Традиційний український антисемітизм, Сайт: <https://www.istpravda.com.ua/articles/2018/08/17/152782/>

свою ідентичність. Низка народностей країн соціалістичного табору паралельно проявляють своєрідність і самобутність в обмеженому радянським впливом

обсяз: поляки, угорці, чехи. З огляду на процеси в соціалістичних країнах, що були більш відкритими для світової спільноти, Москва ніби дозволила проявитися і українцям. І от вони показати свою, ніби, найістотнішу рису – "традиційний український антисемітизм". Саме це і прагнула Москва якомога ширше задокументувати перед великою світовою спільнотою.

В тлумачення Кічка чудернацьки поєднувалися міфи запозичені з далекого минулого та сучасні звинувачення радянської антисіоністської пропаганди різноманітного характеру:

- Ніби Талмуд наповнений зневагою до праці і до трудящих простолюдинів. Особливо негативно ставиться Талмуд до роботи селян²².
- Одна із заповідей юдаїзму каже: «Не вкради». Проте, як тлумачить «Хошен Мішпат», красти не можна лише у хаверів, тобто найближчих для єврея представників спільноти²³. Варто зазначити, що таке викладення відрізнялося особливим цинізмом, бо створювало серед читачів та оточуючих хибне уявлення про те, що представники єврейської спільноти не цураються обкрадати навіть своїх. Як результат, у суспільстві швидко та широко поширилася думка, що релігія дозволяє красти навіть у своїх, то що вже казати про інші народи.
- Мораль юдаїзму не засуджує, навіть, такі вчинки, як лицемірство та підкуп²⁴.
- Багатогранна спекуляція мацою, свининою, злодійством, обманом, розпустою – ось справжнє обличчя багатьох відвідувачів синагоги. Окремо

²² Т. К. Кичко, Іудаїзм без прикрас, АН УРСР, 192с., 1963

²³ Там же

²⁴ Там же

ширилося твердження, що спритники від релігії перетворюють синагоги на власні годівниці, розпоряджаються пожертвуваннями віруючих, наживаючись на цьому.

Відверті фантазії Кічко тісно перетиналися із намаганнями уряду недопустити виїзд євреїв закордон та майже не мали меж:

...окремі служителі юдаїзму і далі продовжують підспівувати ворогам трудящих євреїв – сіоністам. Так було в 1945 року сіоністи разом із рабинами за підтримки представників «Джойнта» розгорнули нашій країні скажену антирадянську агітацію, знову закликаючи євреїв їхати у Палестину, під владу англійських колонізаторів²⁵.

Здавалося б, Трохим Кічко мав реальне уявлення про те, як створюються та працюють божевільні кампанії, ще з тих часів, коли його самого у 1948му році відділ пропаганди Київського міськкому звинуватив у тому, що він «наводив розлогі цитати з висловлювань огидних ворогів народу», «пропагував погляди ворога українського народу, агента німецького фашизму і змастив боротьбу комуністичної партії проти українського буржуазного націоналізму». Також дуже важко уявити, що він забув статті проти себе на сторінках газет взимку 1953 року. Тим не менш, Кічко без вагань використовував широкий спектр кліше ще з часів «справи лікарів», посиляючись на публікації, датовані лютим 1953 року, які радянська влада воліла не згадувати одразу після закриття справи незабаром після смерті Сталіна.

²⁵ Єврейська еміграція в розрізі нових документів, Пер. з Рос., під ред. Б. Морозова. Тель-Авів, 1998. С. 25-52

Малюнок 8

Текст брошури також досягнув західних країн, де викликав широкий резонанс. Були опублікована велика кількість вкрай негативних та обурених відгуків у низці відомих та багатотиражних видань різних країн. Хвиля таких публікацій викликала широкий резонанс серед світової спільноти та спричинило великий скандал, який піднявся до рівня ООН. Радянська влада була вимушена реагувати та виправдовуватися. Так, 24 березня 1964 року міністр закордонних справ Української РСР Л. Паламарчук повідомив першого секретаря ЦК КПУ Петра Шелеста про негативну реакцію в ООН на «Іудаїзм без прикрас».

Низька країн надіслали на адреси дипмісій та МЗС СРСР окремі листи з цього приводу. В тексті листів, окрім засудження брошури, ставилися риторичні питання щодо відповідності змісту книги тексту радянської Конституції та Кримінального кодексу.

Ізраїльське представництво розіслало дипломатичним місіям усіх країн, що були членами ООН, фотокопії деяких карикатур із книги, особливо наголошуючи, що брошуру відверто антисемітського змісту видано в Києві та за сприяння Академії наук УРСР. Крім того, глава делегації Ізраїлю виступив із промовою на XX сесії Комісії ООН з прав людини, де заявив «про політику антисемітизму в одній країні». Хвиля протестів, що піднялася на Заході, і засудження книги Кічко, зокрема, лідерами компартій Франції, США, Італії та Великої Британії змусили радянську ідеологічну машину піддати автора бронури дозованої критики.

Скандал лунав і на дипломатичному рівні з такою силою, що потребувала дійової реакції. Так, у вказівках, розісланих радянським послам у Парижі, Лондоні, Берні, Тель-Авіві та Відні містилися інструкції для виправдання перед «друзями СРСР» через «певні неточності» у книзі Кічко, які, мовляв, і так вже були розкритиковані у низці публікацій періодичних видань «Радянська

культура» та «Ізвестія». У записці секретарів ЦК Л. Іллічова та Б. Пономарьова від 28 березня 1964 р. рекомендувалося надіслати «братським партіям» матеріали з критикою окремих положень «Юдаїзму»; поширити за кордоном відповідні статті «Ізвестій» та «Радянської культури». А також звернути увагу партійних органів, в тому числі цензури, на питання посилення контролю над змістом та ідеологічною спрямованістю антирелігійної літератури.

Малюнок 9

Проте офіційна лінія Москви в середині країни була діаметрально протилежною. Радянські ЗМІ різного рівня гнівно засуджували «зловмисний галас», «широку антирадянську кампанію», що ведеться через публікацію роботи Кичко, яка, в цілому, справедливо критикувала юдаїзм, особливо за його «зв'язок» із сіонізмом²⁶.

Простіше кажучи, позиція Кремля щодо «Юдаїзму без прикрас» мала витoki з антирелігійної кампанії, яка мала місце в країні саме в той час. Міжнародне обурення, ізраїльський тиск були, скоріше, додатковим, обтяжуючим фактором.

Показово, що майже ідентичні формулювання, а також схожі текстові моделі ми можемо виявити навіть у змісті документів радянських спецслужб. Варто хоча б звернути увагу на окремі заголовки: «Пропозиції до Комісії ЦК КПРС... у зв'язку з важким становищем єврейських переселенців в Ізраїлі»; «Реакційна сутність зовнішньої та внутрішньої політики уряду Ізраїлю»; «тематика матеріалів... з питання викриття сіоністської пропаганди»; «довідка про поширення реакційними єврейськими організаціями пасквільних брошур»; висновки комісії КДБ при Раді Міністрів УРСР з характеристиками типу «расистські риси сіонізму», «заздалегідь фальшива теза єврейської релігійної літератури», «імперіалістична держава Ізраїль», тощо²⁷.

²⁶ Як жартували про сіоністів та українських націоналістів у СРСР, Сайт:

<https://hromadske.radio/podcasts/zustrichi/sionisty-ta-ukrayinski-burzhuazni-nacionalisty-yak-pro-nyh-zhartuvaly-v-srsr>

²⁷ Єврейська еміграція в розрізі нових документів, Пер. з Рос., під ред. Б. Морозова. Тель-Авів, 1998. С. 25-52

Цікаво, що Москва спочатку, навіть, намагалася захищати опублікування брошури, але потім, під тиском комуністичних кіл Заходу, спробувала зменшити враження, зроблене публікацією брошури Кичко, але ніхто у СРСР, зрозуміло, не наважився публічно визнати, що в Радянському Союзі вийшла, по суті, нацистська, книжка. В

Малюнок 10

решті решт, під тиском світової спільноти, книга Кичко, передана на розгляд ідеологічної комісії при ЦК КПРС, була визнана помилковою та погано підготовленою. Комісія вказала на «ряд помилкових висловлювань та ілюстрацій... які можуть образити почуття віруючих і бути витлумачені в дусі антисемітизму». Однак самого Кичко не чіпали.²⁸

Образ Ізраїлю в 1957-1964 років пережив певну еволюцію. Якщо у 1957 році єврейська держава сприймалася однозначно як квінтесенція негативу, спрямована проти СРСР і «всього прогресивного людства», то ближче до середини 1960х років на зміну колишній радянській позиції приходить холодний нейтралітет. Відносини стають більш схожі на коректні, але здебільшого залишаються прохолодними. «Нормальні», як зазначали міністр закордонних справ Радянського Союзу А. А. Громико і його заступник В. С. Семенов в бесіді з завідувачем Східноєвропейським відділом МЗС Ізраїлю Е. Дороном. З одного боку, це означало більш помірні формулювання й не настільки гострі висловлювання, а з іншого боку, послаблення уваги через зміщення вектору уваги на «революційні» арабські режими. Саме ці незначні, на перший погляд, деталі, в свою чергу, в подальшому призвели до ще більшого антиізраїльського курсу Кремля. Падіння інтересу до впливу Тель-Авіву у політиці в Близькосхідному регіоні означало і зменшення значущості, важливості Ізраїлю в тлумаченні СРСР. Як наслідок, у світогляді останнього, Тель-Авів, мимоволі, перетворювався з «плацдарму імперіалізму» в його жалюгідного пасинка, який

²⁸ Т. К. Кичко, Іудаїзм без прикрас, АН УРСР, 192с., 1963.

не здатен протистояти нестримному натиску національно-визвольного руху арабських народів. Негативні упередження щодо Ізраїлю зберігалися, але відійшли на другий план; в той же час, до образу ізраїльтян додавалася неабияка частка зневаги. У підсумку, починаючи з середини 1960х років, це відіграло дуже суттєву роль у наближенні регіону до Шестиденної війни.

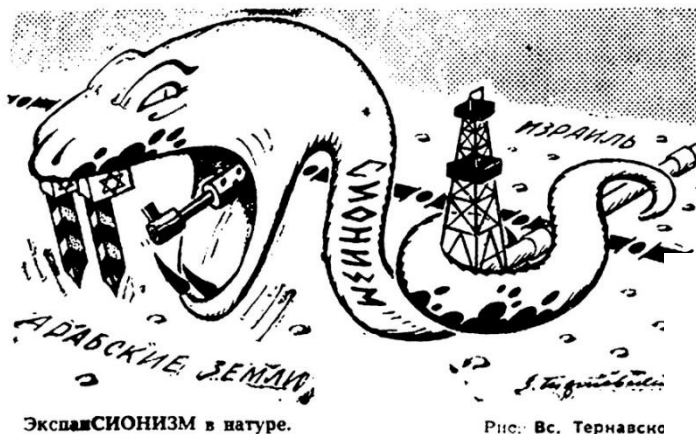
До кінця 1964 року щодо Ізраїлю склалося та підтримувалося стримано-нейтральне ставлення на офіційному рівні з високим рівнем негативу у внутрішньому обговоренні. До того ж, у зв'язку зі створенням ізраїльтянами власної ядерної зброї та імпорту американського озброєння через ФРН, в середині 1960х років, у радянський документальний побут увійшли нові тематики відповідної напруженості. Враховуючи вищенаведене, не дивно, що рідкісні рекомендації про зміцнення зв'язків не мали успіху²⁹ – навпаки, на будь-які спроби розширення зв'язків з боку Ізраїлю. СРСР згортав їх ще більше.

Таку трансформацію можна пояснити загальним глухим кутом радянсько-ізраїльських відносин, до якого вони зайшли в першій половині 1960х років. Прихід до влади в Сирії лівого крила партії Баас та ствердження Москви у своїх підозрах щодо ізраїльської ядерної програми тільки поглиблювали цей глухий кут. До того ж всередині СРСР, обличчя ізраїлю в документах, а також в засобах масової інформації, утворювалося, по суті, з постійних повторів одного й того ж набору міфів та стереотипів, також відігравало в цьому важливу роль. Радянсько-ізраїльські зв'язки стали жертвою власної пропаганди, що утворил та затвердила абсолютно штучну, не маючу фактичного підґрунтя, реальність.

2.2. Реакція СРСР на Шестиденну війну

Малюнок 11

²⁹ Носенко Т. В., Семенченко Н. А., Коливання курсу радянських пропозицій щодо перспектив відносин з Тель-Авівом: С.45-48

регіоні, що в решті-решт призвело до розв'язання конфлікту, що згодом отримав назву «Шестиденної війни». У квітні 1967 р. радянські засоби масової інформації, не маючи жодних підстав, заявили, що нібито Ізраїль концентрує велику кількість військ на півночі країни, а дипломатичні та військові представники СРСР в Єгипті зажадали, щоб він вжив заходів для запобігання «ізраїльській агресії» проти Сирії.

Ізраїль зі свого боку робив чисельні спроби з боку власного уряду, ознайомити радянське керівництво зі справжнім станом справ. Відомо, що прем'єр-міністр країни, Л. Ешкол, навіть запропонував послу СРСР в Ізраїлі Д. Чувахіну особисто з'їздити на лінію припинення вогню, щоб переконатися в тому, що повідомлення про зосередження ізраїльських сил є фальшивкою. Але, навіть, подібна пропозиція, зрозуміло, не була прийнята, а отже всі апелювання Ізраїлю до здорового глузду не мали успіху. Всі агресивні, по відношенню до Ізраїлю, акції Єгипту в травні 1967 року такі як перекидання військ у Синай, блокада Тиранської протоки, звернення до ООН з вимогою вивести ізраїльські військові підрозділи подалі від лінії припинення вогню, укладання військового союзу з Йорданією, були здійснені за ініціативою СРСР або за його прямого схвалення. Водночас

Малюнок 12

радянські представники ООН блокували обговорення стану справ на Близькому Сході у Раді Безпеки. Ситуація змінилась лише 6 червня, коли війна була вже у розпалі та почали надходити перші повідомлення про поразку коаліції арабських армій. Під тиском цих, вже реальних, повідомлень, СРСР, нарешті, підтримав резолюцію Ради Безпеки про припинення вогню. А вже 10 червня він розірвав дипломатичні відносини з Ізраїлем. Згодом, на вимогу Радянського Союзу, цьому прикладу слідували решта країн, що входили до комуністичного блоку. Єдиним виключенням з переліку усіх комуністичних країн, що розірвали відносини стала Румунія.

Малюнок 13

Найпомітнішим наслідком цієї війни з точки зору радянсько-ізраїльських відносин є те, що починаючи від її закінчення влітку 1967 року і аж до другої половини 1980х років, СРСР не підтримував з Ізраїлем жодних політичних, економічних або культурних контактів. Єдиним винятком були епізодичні зустрічі міністрів закордонних справ, на кшталт, зустрічі перед відкриттям Женевської Мирної Конференції

Близького Сходу в грудні 1973 року, або під час сесій Генеральної Асамблеї ООН. Правда варто сказати, що радянські дипломати час від часу відвідували Ізраїль, а в Москві, при посольстві Нідерландів, фактично діяло ізраїльське представництво, яке займалося майже виключно питаннями еміграції радянських євреїв до Ізраїлю.

Вирішальна перемога Ізраїлю над його арабським оточенням, що фактично були політичними союзниками Радянського Союзу, сприймалась останнім як велика поразка. В серпні 1967 року в радянських засобах масової інформації розгортається з новою силою пропагандистська кампанія, яка прямо засуджує

сіонізм в цілому та, зокрема, Ізраїль. Кампанія вибудовувалася таким чином, щоб показати, що між сіоністами та євреями взагалі немає жодних відмінностей.

Малюнок 14

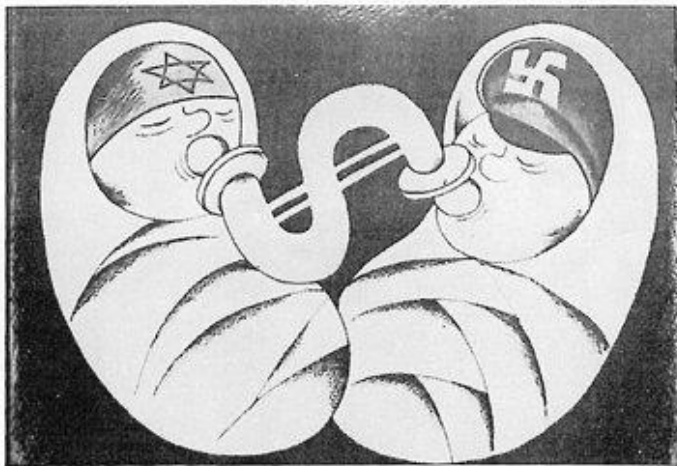
Саме від того часу СРСР почав не лише перетворювати антисіонізм на політичну зброю, але і поширювати цей приклад за свої межі. Багато з ключових зображень євреїв, які аж дотепер копіюються лівими антисіоністами, є точними копіями тих, що використовували у КДБ, а ідеологи з Управління

Пропаганди перетворили на зброю та популяризували в СРСР та далеко за його межами, беруть початок у період після закінчення Шестиденної війни. Саме тут, а не, як іноді помилково вважається, в «шедеврах» нацистів можна знайти прямих попередників карикатури, що використовувались у різних виданнях ЗМІ, а також малюнків антисіоністської тематики, якими протягом останніх двох десятиліть насичена європейська преса.

РОЗДІЛ III

3. Антисіоністська пропаганда після Шестиденної війни

Історія радянської антисіоністської карикатури з усією очевидністю свідчить про те, що спроби відокремити антисіонізм від антисемітизму – завдання, можливо, вкрай складне, а то й зовсім нездійсненне. Започатковані суспільним устроєм, який стверджував на всіх рівнях, що відкинув антисемітизм, ці карикатури, позначені як антисіоністські, в той же час зберігали потужний антисемітський сенс. Зберігала це наповнення також інша пропаганда, яку офіційна Москва створювала в процесі своєї демонізації Ізраїлю та сіонізму, що бере початок ще з часів сталінських повоєнних показових процесів на кшталт Справи Лікарів. Наповнена ненавистю до ізраїлю пропаганда, що ототожнювала антисемітизм та антисіонізм тривала з різним рівнем інтенсивності аж до краху СРСР.

Малюнок 15

Особливо порочним та вкрай цинічним є започаткування ототожнення діаметрально протилежних понять сіонізму та нацизму: тема, яку Радянський Союз започаткував на сесії ООН ще в жовтні 1966 року. Цей пропагандистський напад міг бути ефективним лише тому, що широка

громадськість всередині СРСР ніколи не отримувала інформації про долю Євреїв під час нацистської окупації.³⁰

За час провадження радянських антисіоністських кампаній засоби масової інформації написали та розповсюдили сотні книг і тисячі статей, що паплюжили Ізраїль, сіонізм, та, водночас, іудаїзм разом з єврейським народом. Газети з

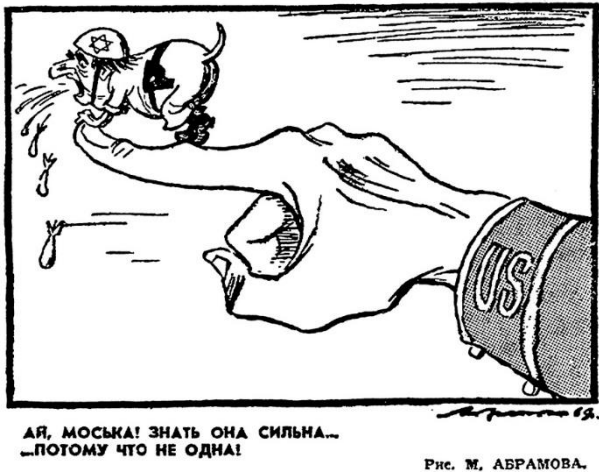
³⁰ Давайте разберемся, де народилася ця карикатура в «Нью-Йорк таймс», Пер. з Рос., Сайт: <https://lechaim.ru/events/davajte-razberem-sya-otkuda-rodom-eta-karikatura/>

багатомільйонними тиражами несли цю нісенітницю до кожного куточку СРСР. Не відставали від друкованих джерел і радіостанції, що на початку 1970х мовили на всі континенти планети, передаючи близько тисячі годин радянської пропаганди на тиждень.³¹ При розробці своїх тез радянські ідеологи шукали натхнення в «Протоколах сіонських мудреців», а також в ідеях класичного релігійного антисемітизму і навіть у «Майн кампф», але сумлінно адаптували ці ідеї у відповідності до марксистської ідеології, замінюючи образ суто єврейської світової змови іншим образом, вже глобальної антирадянської сіоністської. Могутність євреїв, за логікою пропаганди, стала могутністю сіоністів.³²

Використання такого підходу пропаганди призвело до того, що різницею між радянським антисіонізмом і антисемітизмом часто виявлялася різниця між одного поля ягодами. Радянська антисіоністська карикатура використовувала особливий набір символів, щоб позначити «сіоніста» як фігуру, що мала викликати зневагу та ненависть до себе лише зображенням. Оскільки однією з політичних цілей радянської антисіоністської ідеології було послаблення Ізраїлю, радянські карикатуристи, зазвичай, зображували «сіоніста» в ізраїльській військовій формі. Коли ж виникала потреба позначити єврея загалом, пропаганда пускала в хід весь наявний арсенал, який автори-антисеміти напрацьовували століттями. Одним із традиційно використовуваних засобів було зобразити єврея не як людину, а як жахливу тварину, позбавлену розуму: собаку, павука, восьминога, змію. Зазвичай карикатура підкреслювала або намагалася показати, що зображена тварина має певну надприродну силу. Зображуючи «сіоністів», їх незмінно наділяли стереотипними єврейськими рисами обличчя. Це класичний інструмент традиційного антисемітизму – щоб було ясно та не виникало жодних питань, кого має на увазі художник.

³¹ Давайте розберемось, де народилася ця карикатура в «Нью-Йорк таймс», Пер. з Рос., Сайт: <https://lechaim.ru/events/davajte-razberemsya-otkuda-rodom-eta-karikatura/>

³² Радянський Союз. Відносини Радянського Союзу з Ізраїлем, Коротка Єврейська Енциклопедія, Пер. з Рос., том: 8., С.: 289–293., Вид.: 1996

Малюнок 16

Одним з карикатурних образів є ізраїльсько сіоністський пес з радянської карикатури, який віддано служив своєму господарю, імперіалісту Дяді Сему. Пес малесенький, що має на меті позначити його нікчемність та залежність від хазяїна. Наприклад, на цій карикатурі 1969 року маленький службовий собака розлючено гавкає по команді

американського господаря і при цьому бризкає не слиною, а бомбами. Собака одягнений в ізраїльську військову форму, але водночас глядачеві зрозуміло, що цей собака – єврей, бо має виразні єврейські риси обличчя. Військова форма робить його, а в широкому вжитку – будь-які людини з єврейськими рисами прямою мішенню демонізації.

Єврей-сіоніст як символ Ізраїлю, який немов тягне Сполучені Штати до обраної ним мети, така головна думка символізму наступної карикатури що доволі часто виникав у радянських карикатурах. На малюнку, рука єврея сіоніста підштовхує США вбити цвях в арабські землі, вже заздалегідь позначені зіркою Давида. На молотку знак долара, що є найчастішим мотивом у радянській карикатурі, та має на меті посилення до відомого антисемітського штампу єврейської жадібності.

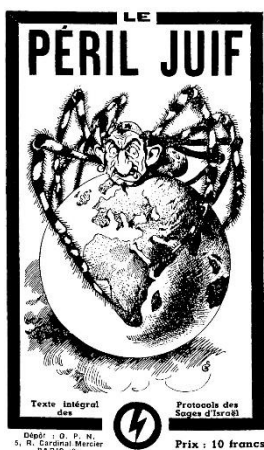
Малюнок 17

Малюнок 18

Також були, на мій погляд, і не дуже вдалі карикатури. Невдалі не тому, що не працювали, а тому що не відповідали реальності. Так, наприклад, карикатура, де озброєний єврей їде на нафтовій діжці, але вже під управлінням США, воювати проти інших, непозначених, країн. Загальновідомий факт, що в Ізраїлі відсутні нафтові родовища, робить цю карикатуру

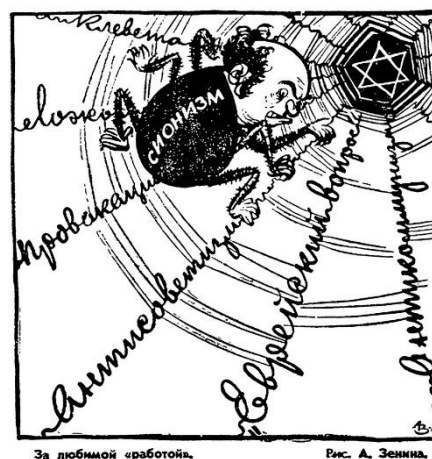
беззмістовною, бо в ній Сполучені Штати лише перекочують нафтову бочку, тобто керують, розпоряджаються, що втрачало будь-який сенс стосовно Ізраїлю. Але пропагандистська машина СРСР не цуралась навіть відсутності здорового глузду та сенсу. Навіть такі бездарні, на мій погляд, карикатури досягали своєї мети на тлі загальної антисемітської істерії.

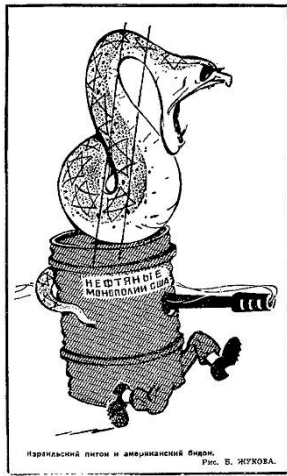
Малюнок 19

Ще одним персонажем радянських карикатур часто був і єврей-павук на кшталт того, якого ми бачимо на фото 1970х років. Єврей у вигляді павука – споконвічний образ арсеналу антисемітів. Цей колись красувався на обкладинці французького видання «Протоколів сіонських мудреців». Варто звернути увагу, що тут єврей не сіоніст, а більшовик, що наочно ілюструє широку ідеологічну гнучкість антисемітизму.

Радянське керівництво також знайшло своє застосування цій нев'яничій класиці. Одна з найвідоміших радянських карикатур цього роду називається «Павук на сіоністській павутині: за улюбленою роботою». Павук має стереотипні єврейські риси обличчя, агресивний оскал і огидне положення тіла. Його спина вельми характерно прикрашена словом «сіонізм». У центрі павутини зірка Давида, а сама павутина виткана з наклепу, брехні, антирадянщини, єврейського питання та антикомунізму: слів, написаних на поздовжніх нитках цієї мережі. Відверто антисемітський характер цієї карикатури очевидний, і ярлик «сіоніст»лише підсилює її.

Малюнок 20

Малюнок 21

У радянській пропаганді присутній і єврей в образі спотвореної та смертельно небезпечної змії. Зображена на малюнку агресивна, горбоноса змія їде на бочці з нафтою, де є напис: «Нафтові монополії США». Як і у змії на обкладинці іншого видання «Протоколів», що зображена нижче, антисіоністська змія має стереотипні єврейські риси обличчя, а її тіло усіяне зірками Давида. Обидві змії, як змія єврейської змови, так і змія сіоністської змови, загрожують задушити світ: змія з обкладинки «Протоколів» – буквально, а сіоністська прагне позбавити світ найважливіших енергетичних ресурсів. У змії замість мови дуло автомату, а на тілі написано слово «сіонізм». На підписі: «ЕкспанСІОНІЗМ у натурі», де слово «сіонізм» виділено особливо. (Мал.13)

Малюнок 22

Але найбільш цинічна, обурлива і спричинивша найсерйозніші наслідки група радянських антисіоністських карикатур це ті, на яких робилися спроби пов'язати разом взаємовиключні поняття сіонізму та нацизму. Подібним карикатурам того часу вдалося встановити зв'язок, який, на жаль, повністю живий і актуальний у свідомості сьогоденних лівих антисіоністів. Загалом ці поняття почали порівнювати ще в 30х роках XX століття, але в решті-решт, подібне порівняння було розроблено та набуло найбільшої популярності в СРСР і за кордоном тільки тоді, коли радянське керівництво після подій 1967 року розв'язало антисіоністську кампанію. Саме така паралель сприяла перетворенню сіонізму, кажучи словами Вільяма Корі, на «предмет ненависті міжнародного співтовариства», зробивши сіонізм образом зла.

Інший широко використовуваний прийом полягав у тому, щоб зобразити нацистів, найчастіше Гітлера власною персоною, як відображення єврея-сіоніста в дзеркалі або його тіні. Одна з найтиповіших карикатур цього змісту показана на малюнку, де зображений чоловік середніх років зі стереотипними єврейськими рисами обличчя, а в руці у нього закривавлена сокира. З метою надання малюнку ще більшої люті, в якості тіні від чоловіка зображений силует

ПО ОБРАЗУ И ПОДОБИЮ.

Рис. А. Зетина.

Малюнок 23

Адольфа Гітлера. В місці розташування на сокирі єврея зірки Давида, на тіні сокири розміщена нацистська свастика. Ця карикатура особливо цікава тим, що зображений на ній персонаж не одягнений в ізрайльську військову форму і взагалі позбавлений будь-яких інших характерних знаків, які б допомагали читачеві навісити на нього ярлик «сіоніст».

«ТАЛАНТЫ» И ПОКЛОННИКИ.

Рис. В. КОНСТАНТИНОВА.

Малюнок 25

В подібних малюнках майже повністю відсутня ледь помітна грань, що відокремлює антисіонізм від антисемітизму.

Голандська дослідниця Юдіт Вогт

відзначила подібні тенденції у своїй статті 1984 року «Коли нацизм став сіонізмом: аналіз політичних карикатур», окремо зауваживши, що «тінь Гітлера нагадує про приписуваний євреям талант пристосування, а саме, вміння у будь-який час нібито змінювати свою ідентичність». Подібний дар

— Мы извлекли урок из второй мировой войны...

Рис. Н. ВУДНИКОВА (СТАВРОПОЛЬ).

Малюнок 24

підлаштування, зазвичай, приписується біблійному сатані, з яким дуже часто порівнювали євреїв антисеміти з огляду на релігійність останніх. Тут, як і інших

аспектах класичного антисемітизму, радянська влада використовувала шаблонні, з часів Імперії, поняття намагаючись досягнути вже власної мети.

Широкий та специфічний підрозділ радянської пропаганди, зокрема і карикатури, цілком відкрито прагнув пов'язати з сіонізмом ті поняття, які в радянських людей, і, навіть, у західної аудиторії, вже тісно асоціювалися з нацистською Німеччиною. ізраїльський єврейський солдат тримає зброю, на якій написано: «Бліцкриг». Стоїть він поруч з прикордонним стовпом-показчиком, що розфарбований, у кольори ізраїльського прапору, і доповнений словами: «Життєвий простір». Це вкрай очевидна спроба зв'язати завоювання нових земель Ізраїлем у 1967 році із завоюванням радянських земель нацистами. Перед солдатом постать, що схожа загально прийнятне зображення Смерті, в цьому випадку, у нацистській формі, та показує солдату зображення крематорію в Аушвіці, та напис – «новий порядок». Тут нацист теж зведений до блідої тіні себе колишнього. Нацистські характерні риси та ідеологія тепер передані ізраїльському єврею.

3.1. Візуальна антисіоністська пропаганда в УРСР і агітація проти «буржуазного націоналізму»

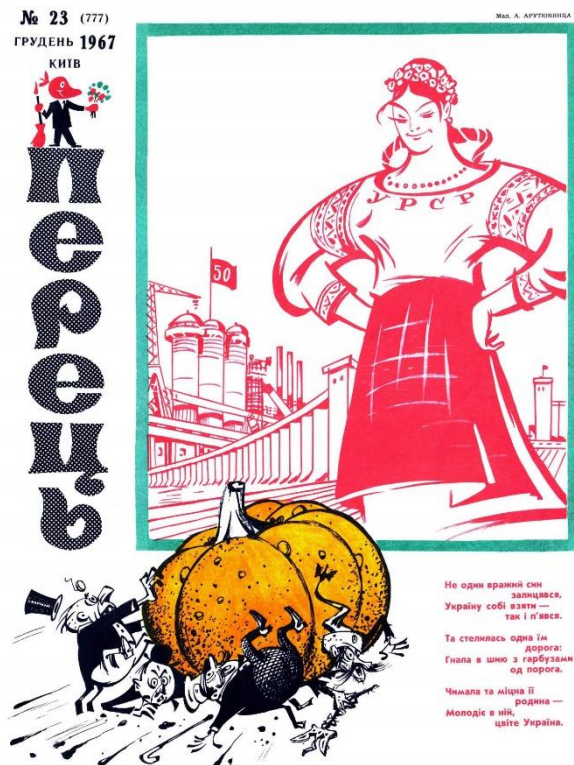
До кінця 1980-х антисіоністські карикатури регулярно друкувалися в журналі «Перець». Важливість досягнення зазначених вище цілей для радянської влади підкреслює і той факт, що наявність пропаганди не було винятком навіть для гумористичних видань країни. На території Української Радянської Соціалістичної Республіки це був, зокрема, відомий гумористичний журнал «Перець». В тодішній УРСР цей журнал був дуже популярний. Його популярність ширилася навіть за межами республіки, а всередині значно перевищувала «Крокодил», що мав схожий напрям та видавався у Москві.

Одним з парадоксів було те, що за спогадами художника-карикатуриста Анатолія Василенка, що на той час працював у журналі, згадує про сіоністсько-бандерівську пропаганду так: “Це були вже 70-ті роки. Мало хто серед колективу

редакції в той час серйозно сприймав таку пропаганду. Усі розуміли, що це вигадки Москви. У нас євреїв було півредакції. Усі з гумором ставилися до цього”. Але тим не менш, масштаби та способи вражали.³³

Я, як народжена на початку 60-х років, жила просто з тим журналом «Перець», що він є, приходять двічі на місяць і є в бібліотеці сільській. Він продавався скрізь: у районному центрі, у обласному центрі. Це було таке повсякдення, цей журнал. І до нас можна було, звісно, виписати «Крокодил» московський, але всі чомусь в Україні виписували «Перець». Діана Клочко

Майже весь післявоєнний час, аж до самої «перебудови» журнал «Перець» багато жартував про євреїв, зокрема про «сіоністів», зокрема про дисидентів,

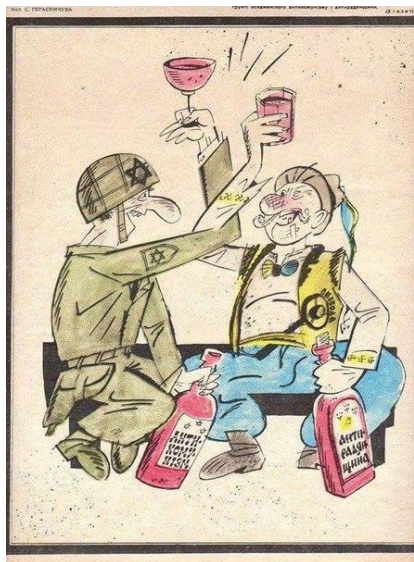
Малюнок 26

зокрема про взаємодію між так званими «сіоністами» і так званими «українськими буржуазними націоналістами». Зазвичай, в його ідеологічних карикатурах, а карикатура завжди була ідеологічна, центральне місце займає образ Радянської України. Не просто України, а Радянської України, великої, червоної, а її завжди зображали червоною, трудівниці з ознаками сільської мешканки. В руках жінка-Україна практично на кожному малюнку завжди тримала в руках снопи чи хліб. І поруч із цією героїною

«Перця» регулярно виникає постать «сіоніста». І, останній обов'язково постає в образі ворогу Радянської України. На тлі тендітної жінки-України автори зображали плюгавеньких чоловіків, які ніби збираються їй нашкодити. Вони часто були непорівняно малі, смішні, та неприємні. Така структура малюнку

³³ Анатолій Василенко, Півсторіччя мальованих історій, Пер. з Рос., Сайт: <https://archive.chytomo.com/interview/anatolij-vasilenko-pivstorichchya-malovanix-istorij>

чітко вказує на ідеологічний підтекст. Не треба забувати, що журнал входив до партійного органу ЦК компартії України. І ці маленькі персонажі своєю появою ставили німе питання: у нас ще поки не комунізм, але чому? А в голові пересічного читача після перегляду у нас є такі шкідливі персонажі, які заважають жити щасливим комуністичним майбутнім. І, як правило, це все було пов'язано з економічною складовою. І, знову ж таки, колгоспи, якими не так керували, у яких були занадто великі прибутки. Парадоксально, але в цьому теж були винні сіоністи. Ми не можемо бути повністю щасливими, тому що у нас є певні шкідники. У видання є декілька дуже цікавих розворотів, зображень і навіть обкладинок, присвячених цьому сюжету.

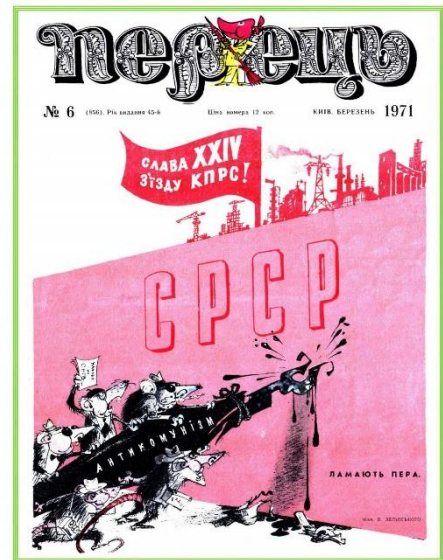

Малюнок 29

Ще можна побачити зображення страшних українських буржуазних націоналістів з шапкою-мазепинкою на голові, з тризубом. Їх можна впізнати за дуже характерними рисами обличчя та позами. І поруч із цим героєм «Перця» регулярно виникає постать у образі сіоніста. Проводячи з дослідження³⁴, у якому дослідники передивлялися журнали періоду від другої половини 1950х, 1960х і аж до кінця 1970х років, описаний вище «тандем» з'являється, майже постійно. Таким чином впливає, що це була постійна настанова, згідно з якою ці шкідливі образи мають іти поруч. Дуже часто вони біжать або запряжені до однієї упряжки. Або ж вони якось поруч і сміються, регочуть, разом працюють. Також поруч може бути зображено два прапори. Українця, зазвичай, маркували тризубом, а сіоніста – традиційною зіркою Давида. І обов'язково треба було дати їм до рук певні заборонені в СРСР прапори. Їх зображували як парочку колег, насправді, друзів, ідеологічно близьких людей.

³⁴ Як жартували про сіоністів та українських націоналістів у СРСР, Сайт: <https://hromadske.radio/podcasts/zustrichi/sionisty-ta-ukrayinski-burzhuazni-nacionalisty-yak-pro-nyh-zhartuvaly-v-srsr>

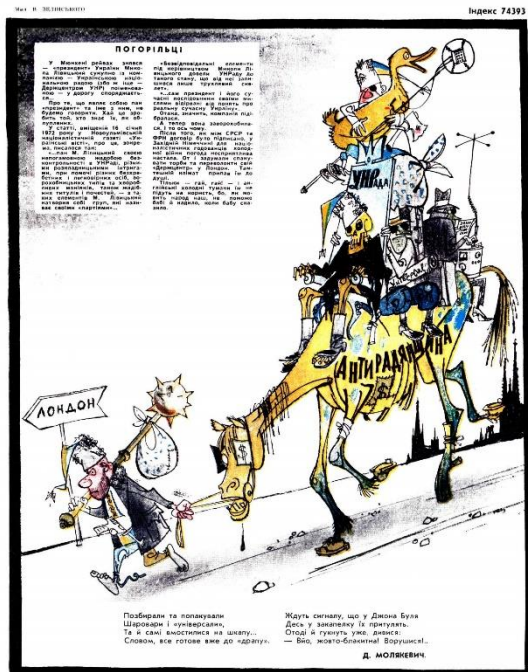
А от вже ця парочка – сіоністи та українські націоналісти – виглядають схожими на тхоря чи щура. Автори в «Перці» загалом використовували багато тваринних метафор. Ці вороги ніби весь час серйозно недоїдають. Це ті, хто мають вже от-от померти. Це теж цікаво, так? Але весь час, впродовж десятиліть, вони з'являються, і весь час в ось цьому усихаючому вигляді вдвох планують чи втілюють нанесення певної шкоди.

Малюнок 30

Але,

треба зауважити, що на прикладі українського видання є одна маленька особливість. На майже всіх карикатурах відсутні знаки грошових одиниць, зокрема доллару. Радянська влада уникала навіть гіпотетичної асоціації національних рухів з американськими грошима. За сюжетом карикатур шкода від націоналістів була у своїй більшості через недолугість останніх, якої є надія позбутися. Проте, якщо мова йшла про чистий антисіонізм, або ж тих хто хоче емігрувати, то зображення знаку

Малюнок 3127

доллару, як найпоширенішої світової валюти пояснювала споживачеві пропаганди той факт, що це зло іншого походження. Також, зображення символів валюти, певно, має посилання до риторики про грантожерів.

3.2. Друковані джерела антисіоністської пропаганди у держвиданнях УРСР.

Антисіоністська та антисемітська теми не оминули і регіональні засоби масової інформації. Окрім загального приниження євреїв, Москва мала на меті розв'язання ще кількох задач. По-перше, це натравити українських націоналістів

та представників єврейської спільноти. Як зазначав в своєму дослідженні І. Клейнер, після провалу спроб розвивати національну ідентичність за лекалами, Царської Росії, тобто через організацію різноманітних товариств та спільнот, українці змінили тактику та опір набув безліdersьких форм³⁵. Розуміючи, що прагнення до національної ідентичності українців, як і євреїв дуже важко уповільнити, радянська влада вирішила спровокувати протистояння між обома спільнотами.

Як приклад зазначу, що передавалося серед населення багато спогадів євреїв, що пережили війну. Виявилося, що, зокрема, в Українській Повстанській Армії було багато євреїв, особливо медиків. Про одного з них, із позивним Кум, згадував підполковник Степан Фрасуляк. Лікар пояснив, як він опинився в українському підпіллі: “Я з категорії людей, які добре та довго пам'ятають. Під час німецької окупації УПА врятувала мене від смерті. Чому я маю не бути їй вдячний і не допомагати повстанцям будувати Україну?”³⁶

Заради боротьби с цим та подібними до нього явищами, радянським ідеологам довелося поставити знак рівності між українськими націоналістами, сіоністами та фашистами.

По-друге, направити на окремих її представників народне незадоволення побутом, рівнем життя, владою та іншим соціально-побутовими аспектами. Саме тут у нагоді ставали місцеві видання. Велика кількість колонок, політичних статей про погану працю євреїв, а також про «антирадянський», а отже, проти всіх трудящих, характер та мету зібрань на релігійні та пам'ятні дати єврейської громадськості допомагали домогтися саме зазначених результатів.

Загалом, в УРСР в період між 1953 та 1980 роками, антисіонізм проявлявся в публікаціях різноманітної пропагандистської літератури та проведенні «науково-популярних» лекцій антисіоністської спрямованості. Антисіоністські

³⁵ І. Клейнер., Національні проблеми останньої імперії, Сайт: <https://diasporiana.org.ua/wp-content/uploads/books/1643/file.pdf>

³⁶ Як у СРСР пропаганда зробила об'єднаного ворога з ізраїльських сіоністів та українських націоналістів, Пер. з Рос., Сайт: <https://www.lrt.lt/ru/novosti/17/120259/kak-v-sssr-propaganda-sdelala-edinogo-vraga-iz-izrail-skikh-sionistov-i-ukrainskikh-natsionalistov>

кампанії в республіці часто проходили раніше, ніж загалом по Радянському Союзу. Кількість публікацій антисіоністського змісту в УРСР була непропорційно вищою, ніж в середньому в країні та інших республіках. Це пояснюється виключно зосередженням в Україні значної частини єврейського населення СРСР. Найактивнішими у виданні антисіоністської літератури були видавництва «Політвидав України», «Каменярь», а також Товариство «Знання» Української РСР³⁷.

У більшості великих міст різних частин Української РСР, наприклад, у Сімферополі, Одесі, Ужгороді, Львові, Донецьку, Дніпропетровську, Харкові, Києві в періоді між 1967 та 1984 роками, було опубліковано щонайменше 135 антиізраїльських або антисіоністських книг та брошур. Ці книги та брошури видавалися однією або відразу кількома мовами: російською, українською, а також, угорською. Рекордним за кількістю подібних видань став 1981 рік (було видано 18 книг).³⁸

Українська РСР була однією з республік з найбільшою щільністю та кількістю населення, а також на її території проживало величезна (до 30%) кількість від усіх євреїв СРСР. Сукупність цих двох обставин призвели до того, що саме тут, уперше в СРСР, почали публікувати різноманітні добірки листів, звернень, заяв колишніх радянських громадян, які незадоволені життям в Ізраїлі. Деякі антисемітські книги іноземних авторів також видавалися в Україні раніше, ніж в інших республіках СРСР.

Одним з перших помітних видань вважається книга «Земля обетованная без прикрас», , що була видана у 1969 році в Києві, видавництвом Політичної літератури загальним накладом у 50 тис. примірників.³⁹ Книга була своєрідною спробою протиставити сіоністським закликам до еміграції, що починали

³⁷ Як у СРСР пропаганда зробила об'єднаного ворога з ізраїльських сіоністів та українських націоналістів, Пер. з Рос., Сайт: <https://www.lrt.lt/ru/novosti/17/120259/kak-v-sssr-propaganda-sdelala-edinogo-vraga-iz-izrail-skikh-sionistov-i-ukrainskikh-natsionalistov>

³⁸ Особливості антисемітизму в колишньому СРСР: попередні загальні зауваження., Пер. з Рос., Сайт: <http://www.eajc.org/page478>, PDF-file: <https://archive.jpr.org.uk/download?id=3077>

³⁹ «Земля обетованная» без прикрас. Свідчення очевидців про життя в Ізраїлі., Пер. з Рос., Київ, 1969, 171с

ширитися всередині СРСР, «автентичні» виступи лояльних радянських євреїв, що або мають нездоланні труднощі після еміграції, повернулися, або ж отримали подібні листи від родичів та знайомих. Її можна розцінювати як продовження кампанії, що була розгорнута в радянських газетах з березня 1964 року, та закликала євреїв не прагнути еміграції, поширюючи інформацію про важкі умови життя, які нібито масово мають місце в Ізраїлі, та більш докладно описана в⁴⁰. Для роботи з єврейською аудиторією, впливу на настрої у спільноті, була у 1969 році в УРСР опублікована книга-збірка листів емігрантів, які в той чи інший спосіб говорять про своє рішення залишити Радянський Союз, як про помилкове. Збір матеріалів, що увійшли до цього видання, розпочався ще 1958 року, Комісією ЦК з питань ідеології, культури та міжнародних партійних зв'язків під головуванням Михайла Суслова. В цілому, в той час, як і до кінця існування, всередині СРСР, подробиці життя й побуту в Ізраїлі продовжували бути табуватися⁴¹.

У 1971 році була видана книга польського публіциста-міжнародника Тадеуша Валіхновського «Ізраїль та ФРН». Спочатку, книга була видана в Польщі, ще в 1967 році, і двічі перевидавалася. Після цього була видана в СРСР відразу двома мовами: російською та українською. Примітно, що Валіхновський спеціалізувався переважно на вивченні нацизму. Його перу також належить ряд робіт з проблематики, пов'язаною із відродженням західногерманського реваншизму. Як зазначено у передмові до видання, книга видана після доопрацювання третього видання, спеціально для читачів із СРСР. Під час адаптації, автор розширив зміст деяких глав, а також додав більш широкі передмову і висновок, звернений до радянських громадян⁴². У підсумку, книга "збільшилася" більш ніж на тридцять сторінок. Книга є компіляцією

⁴⁰ Бейзер М. *Допомагаючи при потребі та в боротьбі. Посилкова програма «Джойнта» та «Натіву» для радянських євреїв, 1950 – 1970ті роки., Єврейська еміграція в світі нових документів.* Під ред. Б. Морозова., Пер. з Рос. Тель-Авів, 1998. С. 220—240

⁴¹ У пошуках «радянського єврейського»: пізньорадянська національна політика, Пер. з Рос., Сайт: https://www.nlobooks.ru/magazines/neprikosnovennyi_zapas/122_nz_6_2018/article/20557/

⁴² Валіхновський Т., Ізраїль та ФРН., (Israel a NRF, 1968) Авторизований переклад з польської., М.: «Прогрес», Редакція літератури з історії та міжнародним відносинам, 1971, 170с. Сайт: http://publ.lib.ru/ARCHIVES/V/VALIHNOVSKIY_Tadeush/_Valihnovskiy_T..html

«історичних» подій, які показують правдивість нібито співпраці між сіоністами і фашистами під час Другої світової війни. Саме ця книга стала початком поширення деяких з описаних вище зображень.

Також вважаю вельми важливим зазначити, що серед авторів подібної літератури було багато авторів єврейського походження. Приблизно з початку 70-х років пропаганда почала залучати до антисіоністських публікацій авторів єврейського походження. Відзначається, що, така практика була поширена переважно, стосовно публікацій «республіканського» значення, переважно УРСР⁴³. Наприклад, Л. Беренштейн у 1971–84 опублікував дев'ять книг, у тому числі «Сіонізм як різновид расизму» (Київ, 1977 р.; 21 тис. примірників), «Антикомуністична сутність ідеологічних концепцій сіонізму» (Київ, 1984 р., 10 тис. прим.); А. Едельман у 1970-80 рр.. опублікував чотири книги. Ідеологічна кампанія спиралася на рішення з'їздів КПРС та зібрань комуністичних та робітничих партій. Подібна нарада 1969 р. закликала боротися з «політикою расизму... проти сіонізму та антисемітизму».⁴⁴ Критика сіонізму, яку озвучують такі автори єврейського походження, була більш стійкою до звинувачень в антисемітизмі.

Серед інших авторів антисіоністської літератури радянської доби в УРСР – Р. Бродський. Також, низка публікацій антисіоністського змісту з'явилася у альманасі «Пост імені Ярослава Галана» поряд із матеріалами, спрямованими проти «українських буржуазних націоналістів».

На їх тлі дещо виділявся письменник Цезар Солодар (1909-1992), який, як і його польський колега, Тадеуш Валіхновський, спеціалізувався на теоріях про співпрацю сіоністів з нацистами. Він, мабуть, найближче з усіх єврейських антисіоністських авторів, підійшов до позицій антисемітських конспірологів. При цьому Солодар наголошував на автентичності свого досвіду протистояння з сіоністами, з якими він нібито стикався ще в підлітковому віці. Правдивість його

⁴³ У пошуках «радянського єврейського»: пізньорадянська національна політика, Пер. з Рос., Сайт: https://www.nlobooks.ru/magazines/neprikosnovennyi_zapas/122_nz_6_2018/article/20557/

⁴⁴ Радянський Союз. Євреї в Радянському Союзі в 1967–85 рр., Пер. з Рос., Сайт: <https://eleven.co.il/jews-of-russia/history-in-ussr/15420/#02>

спогадів не може не викликати сумнівів: так, в одній із його книг члени левосіоністських організацій «Цеїрей Ціон» та «Поалей Ціон» посилаються на авторитет свого залятого ворога – Володимира Жаботинського⁴⁵.

Наприкінці 1970х відбулася різка зміна зовнішньополітичної ситуації у близькосхідному регіоні. Ізраїльське вторгнення до Лівану в березні 1978 року, а також викликане ланцюжком різних регіональних подій та протистоянь, введення в 1982 році миротворчого контингенту країн заходу на чолі з США, зробили Близький Схід ключовим гравцем у новому періоді «холодної війни». СРСР, що на той час був зайнятий проблемою Афганістану виявився не в змозі симетрично реагувати на зміну ситуації в регіоні. Іншими словами, Близький Схід став відігравати ще більшу роль та став ще більш вибухонебезпечним регіоном. Все це зробило регіон головним майданчиком протистояння США та СРСР, що в свою чергу спричинило набуття більшої важливості всіх пов'язаних з ним міграційних процесів, особливо для СРСР.⁴⁶

Згадані вище зовнішньополітичні події спричинили посилення перешкод у еміграційній політиці всередині СРСР. Також означені серйозні зміни на Близькому сході призвели до зміни напрямків потоку єврейської еміграції. Якщо після закінчення Шестиденної війни, до Ізраїлю в основному їхали «ідейні» і вмотивовані сіоністи, то тепер велика кількість тих, хто отримав дозвіл на виїзд, воліла їхати інші країни, насамперед, в США. Після піку єврейської еміграції, який був відзначений у 1979 році, почався спад. З 1980го року кількість євреїв, що виїхали з усього СРСР, скоротилася на 60%, а в 1981-му більш ніж вдвічі. Емігрантські видання того часу відкрито писали, що повернення до «землі пращурів» не є жаданою мрією більшості радянських євреїв⁴⁷. Після ускладнення військово-політичної ситуації в країнах поряд з Ізраїлем, бажання єврейської спільноти покинути Радянський Союз зовсім не означало бажання проживати або брати участь у можливому розвитку подій на Близькому сході.

⁴⁵ Солодар Ц.С. *Дикий полин.*, Пер. з Рос., М., 1977, с10

⁴⁶ Єврейська еміграція у світі нових документів, Під ред. Морозова Б.; Пер. з Рос.; Центр Каммінгса з дослідження Росії та країн Схід. Європи (Тель-Авів. Ун-т), Центр збереження сучасної документації — Тель-Авів: Ivrus, 1998 - 288 с.

⁴⁷ Перельман В.Б., *Оглянься у сумнівах*, Пер. з Рос., Час та ми., 1982., № 66., С. 151—159.

В Донецьку у 1980р. виходить книга «Накип», видавництво «Донбас», автор Вадим Вадимов. Робиться наголос на підривної діяльності сіоністів проти СРСР та соціалістичних країн – «Прагнучи завдати шкоди СРСР та іншим країнам соціалістичної співдружності, міжнародний сіонізм висуває на порядок денний такі основні цілі та завдання: формування в капіталістичних державах громадської думки, що відповідає стратегічним планам та настановам сіонізму для ведення ідеологічної диверсії проти країн соціалізму; дискредитація радянського державного та громадського ладу в очах прогресивної світової громадськості, друзів радянської країни в капіталістичних країнах, що розвиваються, поширення сіоністської ідеології на території країн соціалістичної співдружності з метою придбання прихильників сіонізму та реакційної політики правлячих кіл Ізраїлю та подальшого їх використання у підривної діяльності, створення умов для порушення невдоволення з боку єврейського населення нашої країни існуючим суспільним та державним устроєм, формування у радянських євреїв ненависті до інших народів СРСР, роздмухування міфу про антисемітизм і на цій основі породження у євреїв прагнення еміграції». Сіоністи звинувачуються в організації протестів в Чехословаччині та Польщі, ведені інформаційної війни проти СРСР. Розповідаються історії емігрантів, які розчарувались в житті в Ізраїлі і ностальгують за радянською дійсністю.

Цікавий зразок пропагандистської літератури, виданий у Києві в 1981р., українською мовою у видавництві «Наукова Думка» за авторством Шевцова В.Д. «Український буржуазний націоналізм у коричневій уніформі». Автор наголошує – «Помітно посилилося в останні роки співробітництво між українськими буржуазними націоналістами і сіоністами». Розповідається про схожість ідеологій та спільну антирадянську та антикомуністичну платформу, про налагодження контактів між українськими емігрантськими колами та сіоністами і державними діячами Ізраїлю.

1981р Львів, «Пост імені Ярослава Галана», видавництво «Каменярь», мова – українська. Публікуються одразу три статі під заголовком «Сіонізм – зброя імперіалізму». Сіонізм характеризується, як «найбільш реакційний різновид

єврейського буржуазного націоналізму». Наголошується на веденні інформаційної війни та диверсійної діяльності сіоністів проти СРСР та інших соціалістичних країн, пропаганді антирадянських настроїв в суспільстві та підбурюванні громадян до еміграції. Сіоністи звинувачуються в «підготовці контрреволюційних заходів» в Чехословаччині та Польщі, у спробі налагодити співробітництво з Китаєм з метою спільної діяльності проти СРСР.

Далі читачу пропонують захоплюючи детективні історії, як сіоністи корумпують власників та керівників американських заводів по виробництву урану, з метою його отримання. Або взагалі, як справжні ганстери, крадуть вантажівки та цілі кораблі з ураном в Європі! Читача залякують тим, що у сіоністів, які є «передовим загonom імперіалізму у боротьбі проти соціалізму» є, навіть, ядерна зброя. В наступній статті розповідається, як іноземні агенти-сіоністи приїждять до Львова агітувати євреїв до репатріації, як надсилають подарунки та запрошення і як «свідомі радянські євреї» від всього цього відмовляються та скаржаться до державних органів з проханням «вберегти їх від таких провокацій.»

1984 рік. Одеса, видавництво «Маяк», виходить книга російською мовою за авторством Л. А. Рувинського «Сіонізм на службі світової реакції». Де також присутнє та популяризується вже відоме, з часів появи перших карикатур, визначення сіонізму, як «одного з ударних загонів наступу на соціалізм та національно-визвольний рух, на сили миру та соціального прогресу». Сіонізм, як ідеологія держави Ізраїль, прямо порівнюється з гітлерівським нацизмом. Сіоністи відкрито звинувачуються у веденні інформаційної війни проти СРСР – «апологети сіонізму, привласнюючи собі право втручатися у наші внутрішні справи, повсякденно обмовляють нашу Радянську Батьківщину, її історію та сучасність, перекичують суть її миролюбної зовнішньої політики, фальсифікують національну політику Комуністичної партії, організують ідеологічні диверсії, провокації.» Саме тут віднайшлася одна з найяскравіших характеристик сіонізму у радянській пропаганді: «сіонізм виступав і виступає як найлютіший ворог світу, соціального прогресу та свободи народів. Він є

знаряддям антикомунізму та антисоветизму – головного напрямку та основного змісту сучасної буржуазної ідеології та політики.» Паралельно в книзі сіоністи звинувачуються в широкому переліку деструктивної, з точки зору партії, діяльності: контрреволюційній діяльності, співпраці з царською владою проти революціонерів, участі в Українській Центральній Раді, Уряді Української Держави за часів правління Скоропадського та Уряді Директорії. Знов-таки, фальсифікуються факти про змову та співробітництво сіоністів з нацистською Німеччиною в 30х роках ХХст. Ставиться знак рівності між сіонізмом та фашизмом. Сіоністи звинувачуються у співпраці з ОУН-УПА та в допомозі нацистському режиму у здійсненні Голокосту. Держава Ізраїль характеризується як маріонетка США у війні проти прогресивного світу. Ще одна цитата, якій варто приділити увагу – «сіоністські шпигунські служби та підривні центри прагнуть створити всередині Радянського Союзу мережу націоналістичних гуртків та груп, надавши їх діяльності антирадянського характеру. Учасники цих гуртків займалися не вивченням древніх манускриптів, а розмноженням антирадянських писань, збиранням шпигунських відомостей, організацією антигромадських виступів. Так, в Одесі існував «лінгвістичний гурток із вивчення давньоєврейської літератури». Насправді ж його учасники збирали відомості про громадян-євреїв, яких можна було б спровокувати на виїзд до Ізраїлю». Можна зробити висновок, що навіть вивчення івриту, стародавніх текстів на івриті, не кажучи вже про розмови, димку про виїзд до Ізраїлю, класифікувались як шпійонська, підривна діяльність.

В Харкові, в тому ж 1984 році, видавництво «Прапор», виходить книга за авторством Кринічука А. І. «Контрабандисти отруєної зброї», мова – російська. Де автор дає наступну характеристику сіонізму – «Основний зміст сіонізму – войовничий расизм, шовінізм та антикомунізм. Саме тому міжнародний сіонізм є одним із головних знарядь імперіалістичної реакції, що особливо активно використовується нею у підривній діяльності проти світу, розрядки та соціального прогресу народів». «Сіонізм породжений імперіалізмом. Сіоністи були, є і будуть захисниками імперіалізму, слугами міжнародних монополій,

антикомуністами, ворогами марксистсько-ленінської ідеології та соціалізму». Сіоністи звинувачуються у «тотальній війні» проти СРСР та інших соціалістичних країн, у намаганні створити підривну агентуру та провадити шпигунську та диверсійну діяльність. Навіть у подіях 1968р в Чехословаччині звинувачуються сіоністи, які, нібито, проникли в керівництво партії та в зособи масової інформації країни. Сіоністи звинувачуються в фінансуванні та озброєні терористичних організацій в Європі та в підготовці озброєного заколоту в Польщі. Такі ганебні наклепи публікувались незважаючи на те, що в ці часи громадяни Ізраїлю часто були жетвами терористичних атак в країнах Європи. Публікуються знайомі з інших аналогічних книжок розповіді про труднощі життя євреїв, які виїхали за кордон та знов з'являється до болі знайома метафора з військової тематики: «сіонізм – ударний загін світової реакції».

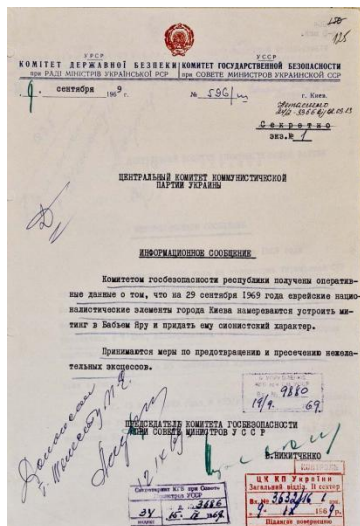
В 1986 році, у видавництві «Промінь», м. Дніпропетровськ (зараз м. Дніпро) виходить книжка російською мовою «Фарисеї та Диверсанти. Сіонізм: ідеологія і політика антикомунізму» за авторства Широкова А. І. під науковою редакцією доктора філософських наук Євдокименко В. Ю. в «Фарисеях...» сіонізм виглядає чи не найактивнішим підрозділом всесвітнього антикомуністичного руху. Згідно зображеній в книзі картині, сіоністи очолюють світову боротьбу проти радянського суспільства, що ведеться постійно, не припиняючись ні на хвилину. В творі провідне місце займає фальсифікація фактів співробітництва сіоністів з німецькими нацистами в 30х роках ХХст, вказується, нібито, вони діяли разом і мали спільну мету. На довершення, публікуються листи розчарованих емігрантів-євреїв з Ізраїлю, США, ФРН. Розповідається про їх «жалюгідне життя» в «нових гетто», натомість піддається критиці практика отримання подарунків. Мова йде про намагання радянської влади за допомогою пропаганди обмежити, а згодом і викоренити практику пересилати предмети побуту, модного одягу, техніки радянським євреям від їх знайомих та родичів закордоном. Приймання таких подарунків, носіння такого одягу прирівнювалося в очах пропаганди до підривної діяльності та участі у пропаганді виїзду за кордон. В книзі також наголошувалось, що особи, які

підтримують стосунки з родичами за кордоном, приймають подарунки, пишуть правду по життю в СРСР прирівнюються до зрадників батьківщини, шпигунів та диверсантів.

У книзі «Окупанти», авторства Володимира Савцова, видавництво ЦК ЛКСМУ «Молодь», Київ 1986р, мова – російська. Сіонізм визначається як – «шалений націоналізм, шовінізм і расизм», а, також, «ідеологія та політична практика великої буржуазії єврейського походження, яка зросла з монополістичним капіталом імперіалістичних держав». Автор наголошує на порівнянні Ізраїлю з гітлерівською Німеччиною – «У здійсненні свого анексіоністського курсу офіційний Тель-Авів широко запозичує гітлерівські методи «освоєння» так званого «життєвого простору», проводячи політику геноциду — винищувальну війну проти мирного населення, нагнітаючи на окупованих територіях атмосферу терору і насильства. де томляться палестинці, бузувірський «досвід» гестапівських катів». Як і в інших подібних пропагандистських книжках, наводяться «факти» співробітництва сіоністів з гітлерівцями. У деталях розповідається про насильство ізраїльських військових проти мирного арабського населення.

3.3 Вплив органів КДБ та «відмовників» на поширення пропаганди.

Не лишалися осторонь у намаганнях вплинути на світогляд населення в питаннях сіонізму, та взаємовідносин населення з єврейською спільнотою і органи КДБ.

Малюнок 28

Переслідувалися та чинилися перешкоди на всіх рівнях будь-яким намаганням єврейської спільноти зберегти самоідентичність.

У зведеннях органів КДБ зазвичай йшлося, що сіоністи, нібито, використовують будь-які, навіть трагічні події, з метою поширення своїх ідей. «Найбільшими за масштабами та характерними для Києва проявами антигромадської діяльності сіоністів є націоналістичні зборища сіоністських елементів у Бабиному Яру 29 вересня – день масового розстрілу фашистськими окупантами у період Великої Вітчизняної війни радянських громадян єврейської національності. При цьому сіоністи мають на меті розпалити націоналістичні почуття, викликати еміграційні настрої у євреїв, які приходять у Бабин Яр 29 вересня, для вшанування пам'яті родичів та знайомих. Інспіраторами і активними учасниками цих процесів є екстремісти з так званих «відмовників»⁴⁸.

З точки зору агентурної інформації поширювалася думка, що «Зазвичай сіоністи цього дня виступають у Бабиному Яру з підбурювальними промовами, співають націоналістичні пісні, проголошують сіоністські гасла, іноді намагаються покласти до пам'ятника шестикутні зірки з квітів, роблять на стрічках вінків написи націоналістичного характеру».⁴⁹

Органи КДБ намагалися будь-яким чином перешкодити поминальним зібранням, що ажніж не вписувалися в комуністичну ідеологію.⁵⁰ Загалом, всі, хто брав активну участь у будь-яких зібраннях у зведеннях називалися екстремістами. Незалежно від того, чи вони просто проголошували промову з

⁴⁸ Запобігання та припинення провокаційних дій сіоністських елементів у м. Києві та київській області., Труди Вищої Школи КДБ, 1974, №08. Москва: Вища Червонопрапорна Школа КДБ при Раді Міністрів СРСР, 1974. — с.191-194, Сайт

<https://www.twirpx.com/file/3168612/>

⁴⁹ Там само

⁵⁰ Як КДБ Боровся з пам'яттю про Бабин Яр, Сайт: <https://old.uinp.gov.ua/news/yak-kgb-borovsya-iz-pam-yattyu-pro-babin-yar-opublikovano-dokumenti>

нагоди зібрання, чи дійсно підбурювали зібрання. Всіх, хто мав намір взяти участь у заходах та приїздили з інших республік, теж записували в екстремісти або націоналісти:

КДБ в кожній активній групі мав агентів під прикриттям та міг заздалегідь впливати на заходи. Завдяки наявності авторитетних агентів серед «відмовників» КДБ вдалося лише протягом 1973 року попередити, а по суті зірвати, 15 антигромадських і провокаційних акцій, що намічалися єврейськими екстремістами (оголошення «голодовок», походи до будівель Президії Верховної Ради України, виїзди до Москви тощо).

Але найбільші складності КДБ вбачало у прикордонних регіонах України. У внутрішніх зведеннях КДБ на початку 1970-х років, регулярно наголошувалося, що наприклад, у Чернівецькій області УРСР, мали місце міцні зв'язки, єврейської спільноти із закордонними антирадянськими та просіоністськими громадянами та організаціями. Також вважалося, що в області проходить активна обробка в сіоністському та антирадянському напрямку єврейського населення зарубіжними сіоністськими центрами. Згідно агентурним звітам, зростання еміграційних настроїв та виїзд до Ізраїлю є результатом впливу на єврейську спільноту ворожої пропаганди. Аналогічно, через зовнішній вплив відбувалося поширення, особливо серед інтелігенції та молоді, сіоністських та націоналістичних поглядів. Окремо наголошувалося на складності роботи з агентами-євреями.⁵¹ Крім того, на початку 1970-х в області проживало багато колишніх кадрових сіоністів, так званих «відмовників», а також осіб, які висловлюють сіоністські та проізраїльські погляди. Все це давало підстави для КДБ оцінювати оперативну обстановку в Чернівецькій області, як і в інших прикордонних регіонах УСРР як складну, та таку, що має тенденцію до загострення.

З іншого боку, боротьбу з сіонізмом для КДБ ускладнювала масовість та «успішність» еміграції. Єврейська еміграція з Буковини налічувала близько 100

⁵¹ Особливості оперативної обстановки у Чернівецькій області УСРР, Труди Вищої Школи КДБ, 1980, №20., Москва: Вища Червонопрапорна Школа КДБ при Раді Міністрів СРСР, Сайт: <https://www.twirpx.com/file/3171261/>

тисяч людей. Багато емігрантів займали і займають донині високі посади в урядових, ідеологічних та наукових колах Ізраїлю, США, Франції, Канади та інших країн. Серед них чимало великих та середніх капіталістів. Більшість емігрантів є членами сіоністських організацій та земляцтвах. На думку КДБ, крім обвинуваченого з часів справи лікарів «Джойнта», з метою впливу на євреїв Буковини закордонними урядами та емігрантами було засновано цілий перелік організацій, які фігурують у звітах «сіоністськими та націоналістичними»: віденська філія «Сохнута», «Єврейський робочий комітет» (Нью-Йорк), «З'їзд американських євреїв у справах євреїв СРСР», «Рада єврейської молоді в м. Чикаго», «Національна рада єврейських жінок», «Бнай Ідіш» (Нью-Йорк), «Габонім» (США), «Яд-Вашем» (Тель-Авів), «Хіас» (Нью-Йорк). Також, на думку КДБ, з метою впливу на єврейську спільноту були створені земляцтва: «Буковинські комітети» (США та Канада), «Бессарабський рельєф» та «Хотинський рельєф» (США).

Одним з найвідоміших внутрішніх та міжнародних інструментів впливу на єврейську спільноту був Антисіоністський комітет радянської громадськості. Заснований як один з багатьох громадських рухів того часу, комітет був мобілізований для досягнення цілей радянської політичної пропаганди. Комітет був однією з складових частин широкої програми, спрямованої на зниження мотивації радянських євреїв брати участь у програмі еміграції. Відповідно до рішення Секретаріату ЦК КПРС від 29 березня 1983 року, бюджет Комітету мав забезпечуватися Радянським фондом миру.⁵² Діяльність Антисіоністського комітету займалися спільно представники органів Управління пропаганди та КДБ.⁵³

Перші пропозиції про створення такої організації лунали ще 1974 року від Відділу пропаганди ЦК. До створення Антисіоністського Комітету Радянської Громадськості у 1983 році органи пропаганди спонукали дві основні причини.

⁵² William Korey, *Russian Antisemitism, Pamyat, and the Demonology of Zionism* (Chur, Switz., 1995), Переклад з англ

⁵³ Anti-Zionist Committee of The Soviet Public, Переклад з англ., Сайт:

https://yivoencyclopedia.org/article.aspx/Anti-zionist_Committee_of_The_Soviet_Public

Першою було зростання напруженості у відносинах між США та СРСР після вторгнення до Афганістану та введення миротворців до Лівану. Другий, можливо важливішим, було посилення внутрішнього та міжнародного руху, спрямованого на єврейську еміграцію після певної паузи, з 1979 року, і як відповідь на ухвалення поправки Стівенсона до Закону про торгівлю 1974 р, що істотно обмежувала кредитування СРСР.⁵⁴ Після всіх цих подій, що сталися майже одночасно, радянське керівництво вважало доцільним, у відповідь, зобразити сіонізм як реакційний придаток світового імперіалізму. Фактично, рішення про створення АКЗГ було прийнято через два тижні після великих міжнародних зборів в Єрусалимі від імені радянських євреїв, що закликав до вільної еміграції, звільнення заарештованих єврейських діячів, та відродження єврейської культури та релігії у СРСР.

Комітет очолив генерал-полковник КДБ у відставці Давид Драгунський (1910–1992), радянський єврей, ветеран війни, який закликав до створення комітету, який би міг очолити активну боротьбу під виглядом захисту культурних та релігійних прав радянських євреїв. Під його головуванням 21 квітня 1983 р. до комітету увійшли 37 євреїв та неєвреїв. Через десять тижнів президія комітету рекомендувала створити аналогічні комітети в радянських республіках, а також в кількох великих містах. КДБ та відділ пропаганди ЦК схвалили цю пропозицію у січні 1984 року.

АКРГ просував свої тези шляхом публікацій, інтерв'ю з радянськими та іноземними журналістами, скликання прес-конференцій, публікацій антисіоністських буклетів. Комітету часто сприяли інші державні установи, як-от прес-центр МЗС та інформаційне агентство Радянського Союзу для іноземної аудиторії. Пік активності Комітету прийшовся на серпень 1985 року, коли він спільно з Асоціацією радянських юристів видав «Білу книгу»: 300-сторінковий збірник документів та статей, що підкреслюють три основні тези пропаганди:

⁵⁴ Там само

- Держава Ізраїль була рушійною силою американського імперіалізму на Близькому Сході, використовуючи нацистські методи для досягнення своїх цілей;
- Так званий міжнародний сіонізм, що прагне світової гегемонії, служив американському імперіалізму, розпалюючи антирадянські настрої за кордоном та поширюючи дезінформацію про «єврейське питання» в СРСР;
- Кількість єврейських мігрантів з СРСР зменшилася після 1979 року не завдяки впливу радянської політики, а через те, що процес «возз'єднання сімей» було завершено і що дедалі більше радянських євреїв змінили свою думку про еміграцію, бо вони дізналися про «згубний та злісний характер». сіоністської пропаганди».⁵⁵

ВИСНОВКИ

В процесі збору та опрацювання матеріалу для поточної роботи, мене все більше цікавило питання: Як саме ця ганебна антисіоністська пропаганда, що часто переходила у відверту антисемітську, впливала на суспільство, простих людей та на міжнаціональні відносини? В пошуках відповіді, я опитав декілька респондентів з близького мені оточення, що були очевидцями пропаганди, людей, які бачили та пережили часи тоталітаризму, ганебної пропаганди та людиноненависницької ідеології. До кола респондентів я спеціально обирав людей з вищою освітою, високим рівнем культури та інтелекту. Принциповим при виборі респондентів, була умова відсутності антисемітських поглядів на сьогоднішній день та не єврейська національна ідентичність, а також, перебування на території УРСР, з метою дослідження впливу на суспільство пропаганди саме на теренах УРСР, яка мала свої особливості. Питання, яке я ставив респондентам – чи пам'ятаєте які асоціації у вас викликали терміни: сіонізм, сіоніст, Ізраїль в часи вашого життя в СРСР. Нажаль, мої найсильніші побоювання справдились. У сідомості простих, навіть освідчених людей, не

⁵⁵ William Korey, *Russian Antisemitism, Pamyat, and the Demonology of Zionism* (Chur, Switz., 1995), Переклад з англ,

існувало грані між сіоністом та пересічним євреєм. Пропаганда підживлювала побутовий антисемітизм і люди не відрізняли «ідейного сіоніста» від простого, навіть повністю лояльного до радянського ладу єврея. Усі євреї сприймалися, як п'ята колона, як «зрадники», «диверсанти», які заважають «нормальному» життю в країні «переможного соціалізму». Часто у всіх побутових проблемах, проблемах командно-адміністративної економіки, тоталітарного суспільства звинувачувались євреї. Людям завжди простіше отримувати просту відповідь на складні запитання – хто і чому винен в усіх складнощах їх життя.

Респонденти 1 та 2 згадують, як за часів останніх років правління Сталіна («справа лікарів» та початок антисіоністської пропаганди в пресі) та Хрущова вчилися в школі. Вони жили в різних регіонах – Київщина та Житомирщина. Але однаково згадують як школярі знущались над вчителями євреями, всіляко ображаючи їх та, навіть, намагаючись нанести фізичну шкоду, підкладаючи кнопки на стілець або підпилювали ніжку стільця. Все це сприймалось ними як «справедлива» боротьба проти «ворогів», «зрадників», «проклятих жидів».

Респондент 3 згадує, як в 70-ті роки, батько його студентського друга, радянський ветеран другої світової війни з багатьма бойовими нагородами, досвідчений інженер-конструктор, був звільнений з роботи та вимушений «по блату» за хабар влаштуватись працювати кочегаром, через те що один з його синів репатріювався до Ізраїлю в одну з перших дозволених хвиль еміграції.

Респондент 4, бойовий радянський льотчик, приймавший участь у Ліванській війні на боці Сирії, згадує, що в той час в його уявленні він воював не з міфічними сіоністами з радянської пропаганди та проти держави Ізраїль, а з «клятими жидами», через яких усі побутові та економічні негаразди в СРСР.

Респондент 5 згадує, як завуч з виховної роботи в школі, звертаючись до учнів єврейської національності, казала: «я вам російською мовою кажу, вам що незрозуміло? Чи з вами персонально по жидівські треба розмовляти?!»

Всі респонденти відповіли, що змальований радянською пропагандою образ сіоніста в них асоціювався з таким собі «євреєм-жидом», який псує життя радянських людей. Слово «жид» стало загальновживаною образливою лайкою,

яку використовували щоб образити людину, незалежно від її національності чи відношенню до ідеології сіонізму та держави Ізраїль.

В моїй родині тема єврейського коріння, родичів в Ізраїлі, сіонізму була під суворим табу. Батько змінив єврейське ім'я на російське та всіляко намагався прибрати з документів згадку про єврейське походження, через бажання зробити кар'єру та уникнути проблем для дітей зі вступом до вищого навчального закладу, які сам мав при вступі до вишу та запам'ятав це на усе життя. Цей страх переслідував батьків майже все життя. Навіть за десятиріччя після розпаду СРСР, коли заходила мова про єврейське коріння, родичів в Ізраїлі, ідею відвідати цю країну, в батьків відчувався глибоко вкорінений страх.

Все вищезазначене дає уявлення, як саме ганебна пропаганда вплинула на викривлення свідомості людей и яку травму часто й досі залишила в їх ментальності та сприйняттю навколишнього світу. Нажаль, часи змінюються, а російська пропагандистська машина працює так само за радянськими лекалами. І сьогодні місце євреїв зайняли українці, замість сіоністів – бандерівці, замість Ізраїлю – Україна.

Перелік використаних джерел.

1. Давайте разберемся, де народилася ця карикатура в «Нью-Йорк таймс», Пер. з Рос., Сайт: <https://lechaim.ru/events/davajte-razberemsysya-otkuda-rodом-eta-karikatura/>
2. Заслужений антисеміт. Як Трофім Кичко зіркою антисіонізму став, Сайт: <http://archive.hadashot.kiev.ua/content/zasluzhennyu-antisemit-kak-trofim-kichko-zvezdoy-antisionizma-stal>
3. Сталін Й. В. Про антисемітизм: Відповідь на запит Єврейської телеграфної агенції зі Сполучених Штатів Америки, Пер. з Рос., Сайт: http://grachev62.narod.ru/stalin/t13/t13_05.htm
4. Сергій Гірік: Практично всі єврейські політичні організації кінця XIX, окрім сіоністських, були лівими, Сайт: <https://vaadua.org/news/sergiy-girik-praktichno-vsi-ievreyski-politichni-organizaciyi-kincyа-hih-okrim-sionistskihbuli>
5. Як у СРСР пропаганда зробила об'єднаного ворога з ізраїльських сіоністів та українських націоналістів, Пер. з Рос., Сайт: <https://www.lrt.lt/ru/novosti/17/120259/kak-v-sssr-propaganda-sdelala-edinogo-vraga-iz-izrail-skikh-sionistov-i-ukrainskikh-natsionalistov>
6. Anti-Zionist Committee of The Soviet Public, Переклад з англ., Сайт: https://yivoencyclopedia.org/article.aspx/Anti-zionist_Committee_of_The_Soviet_Public
7. Śliż M. Galicyjscy Żydzi na drodze do równouprawnienia 1848–1914. Aspekt prawny procesu emancypacji Żydów w Galicji / Kraków, 2006. S. 28–40, 47–55, 82–94.
8. William Korey, Russian Antisemitism, Pamyat, and the Demonology of Zionism (Chur, Switz., 1995), Переклад з англ.,
9. Sima Ycikas, “Soviet Public Anti-Zionist Committees,” Jews and Jewish Topics in the Soviet Union and Eastern Europe, 18.2 (Summer 1992), Переклад з англ.
10. Валіхновський Т., Ізраїль та ФРН., (Izrael a NRF, 1968) Авторизований переклад з польської., М.:«Прогрес»., Редакція літератури з історії та міжнародним відносинам, 1971, 170с. Сайт: http://publ.lib.ru/ARCHIVES/V/VALIHNOVSKIY_Tadeush/_Valihnovskiyт_T..html
11. Бейзер М. Допомагаючи при потребі та в боротьбі. Посилкова програма «Джойнта» та «Натіву для радянських євреїв., 1950 – 1970ті роки., Єврейська еміграція в світі нових документів., Під ред. Б. Морозова., Пер. з Рос. Тель-Авів, 1998. С. 220—240
12. Анатолій Василенко, Півсторіччя мальованих історій, Пер. з Рос., Сайт: <https://archive.chytomo.com/interview/anatolij-vasilenko-pivstorichchya-malovanix-istorij>
13. Війна за незалежність, Коротка Єврейська Енциклопедія, Пер. з Рос. том: 1. С. 705–717. Вид: 1976.
14. Запобігання та припинення провокаційних дій сіоністських елементів у м. Києві та київській області., Труды Вищої Школи КДБ, 1974, №08.

- Москва: Вища Червонопрапорна Школа КДБ при Раді Міністрів СРСР, 1974. — с.191-194, Сайт <https://www.twirpx.com/file/3168612/>
- 15.«Земля обетованная» без прикрас. Свідчення очевидців про життя в Ізраїлі., Пер. з Рос., Київ, 1969, 171с.
- 16.Єврейська еміграція в розрізі нових документів, Пер. з Рос., під ред. Б. Морозова. Тель-Авів, 1998. С. 25-52.
- 17.Єврейська еміграція у світі нових документів, Під ред. Морозова Б.;Пер. з Рос.; Центр Каммингса з дослідження Росії та країн Схід. Європи (Тель-Авів. Ун-т), Центр збереження сучасної документації — Тель-Авив: Ivrus, 1998 - 288 с.
- 18.Коротка Єврейська Енциклопедія, Пер. з Рос., том: 6. С. 525–530. Вид: 1992.
- 19.Носенко Т. В., Семенченко Н. А., Коливання курсу радянських пропозицій щодо перспектив відносин з Тель-Авівом: С.45-48.
- 20.Радянський Союз. Євреї в Радянському Союзі в 1967–85 рр., Пер. з Рос., Сайт: <https://eleven.co.il/jews-of-russia/history-in-ussr/15420/#02>
- 21.Р. Зерновий, Моє життя. Голда Меїр., Переклад з івриту Передмова та загальна редакція Я. Цура Чімкент: "Ауріка", 1997. 560 с; Сайт: <http://callofzion.ru/pages.php?id=240>
- 22.Радянський Союз. Відносини Радянського Союзу та Ізраїлю, Коротка Єврейська Енциклопедія, Пер. з Рос., том: 8. С.: 289–293. Вид.: 1996.
- 23.Солодар Ц.С. Дикий полин., Пер. з Рос., М., 1977, с10.
- 24.Традиційний український антисемітизм, Сайт: <https://www.istpravda.com.ua/articles/2018/08/17/152782/>
- 25.Т. К. Кичко, Іудаїзм без прикрас, АН УРСР, 192с., 1963.
- 26.У пошуках «радянського єврейського»: пізньорадянська національна політика, Пер. з Рос., Сайт: https://www.nlobooks.ru/magazines/neprikosnovennyu_zapas/122_nz_6_2018/article/20557/
- 27.Як КДБ Боровся з пам'яттю про Бабин Яр, Сайт: <https://old.uinp.gov.ua/news/yak-kgb-borovsya-iz-pam-yattyu-pro-babin-yar-opublikovano-dokumenti>
28. Як жартували про сіоністів та українських націоналістів у СРСР, Сайт: <https://hromadske.radio/podcasts/zustrichi/sionisty-ta-ukrayinski-burzhnazni-nacionalisty-yak-pro-nyh-zhartuvaly-v-srsr>
- 29.Перельман В.Б., Оглянься у сумнівах, Пер. з Рос., Час та ми., 1982., № 66., С. 151—159.
- 30.Особливості оперативної обстановки у Чернівецькій області УСРР, Труды Вищої Школи КДБ, 1980, №20., Москва: Вища Червонопрапорна Школа КДБ при Раді Міністрів СРСР, Сайт: <https://www.twirpx.com/file/3171261/>
- 31.Антисемітизм, Пер. з Рос., Сайт: <https://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%90%D0%BD%D1%82%D0%B8%D1%81%D0%B5%D0%BC%D0%B8%D1%82%D0%B8%D0%B7%D0%BC>
- 32.Громико Андрій Андрійович, Пер. з Рос., Сайт: <https://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%93%D1%80%D0%BE%D0%BC%D1%8>

V%D0%BA%D0%BE,_%D0%90%D0%BD%D0%B4%D1%80%D0%B5%D0%B9_%D0%90%D0%BD%D0%B4%D1%80%D0%B5%D0%B5%D0%B2%D0%B8%D1%87

33.Коротка Єврейська Енциклопедія, Пер. з Рос., том: 1., Кол.: 745–747.

Вид.: 1976. Сайт <https://eleven.co.il/jews-of-russia/state-and-anti-semitism/10978/>

34.Суецький канал, Сайт:

https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%A1%D1%83%D0%B5%D1%86%D1%8C%D0%BA%D0%B8%D0%B9_%D0%BA%D0%B0%D0%BD%D0%B0%D0%BB

35.Справа лікарів, Переклад з англ., Сайт:

https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%A1%D0%BF%D1%80%D0%B0%D0%B2%D0%B0_%D0%BB%D1%96%D0%BA%D0%B0%D1%80%D1%96%D0%B2

36.Суецька криза, Сайт:

https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%A1%D1%83%D0%B5%D1%86%D1%8C%D0%BA%D0%B0_%D0%BA%D1%80%D0%B8%D0%B7%D0%B0

37.Сінайська кампанія, Коротка Єврейська Енциклопедія, Пер. з Рос., том: 7. С. 852–861. Вид.: 1994.

38.П'ята графа, Пер. з Рос., Сайт:

https://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%9F%D1%8F%D1%82%D0%B0%D1%8F_%D0%B3%D1%80%D0%B0%D1%84%D0%B0

39.Особливості антисемітизму в колишньому СРСР: попередні загальні зауваження., Пер. з Рос., Сайт: <http://www.eajc.org/page478>, PDF-file: <https://archive.jpr.org.uk/download?id=3077>

40.І. Клейнер., Національні проблеми останньої імперії, Сайт:

<https://diasporiana.org.ua/wp-content/uploads/books/1643/file.pdf>

41.Іван Монолатій, Єврейський дискурс західноукраїнської етнополітичної сфери (кінець хіх – початок хх ст.), Сайт:

https://judaicaukrainica.ukma.edu.ua/ckfinder/userfiles/pdf/JU_73-110.pdf

Додаток 1.

Використані зображення:

1. Західні карикатури на Сталіна <https://hasid.livejournal.com/1215315.html>
2. Журнал «Крокодил», №03, січень 1953 года.
<http://safereactor.cc/post/4183882>
3. «Правда», 13 січня 1953 року. Стаття «Подлые шпионы и убийцы под маской профессоров-врачей» <https://history.wikireading.ru/248972>
4. "Ворожі" ялинкові іграшки та "нелегальні синагоги": КГБ УРСР проти сіонізму <https://www.istpravda.com.ua/articles/2018/07/13/152698/>
5. Т. К. Кичко, Іудаїзм без прикрас, АН УРСР, 192с., 1963.
https://chtyvo.org.ua/authors/Kychko_Trokhym/Iudaizm_bez_prykras/
6. Журнал «Перець» №12 1981р.
https://www.perets.org.ua/Журнал_перець_1981_12/
7. Т. К. Кичко, Іудаїзм без прикрас, АН УРСР, 192с., 1963.
https://chtyvo.org.ua/authors/Kychko_Trokhym/Iudaizm_bez_prykras/
8. Т. К. Кичко, Іудаїзм без прикрас, АН УРСР, 192с., 1963.
https://chtyvo.org.ua/authors/Kychko_Trokhym/Iudaizm_bez_prykras/
9. Заслужений антисеміт. Как Трофим Кичко звездой антисионизма стал,
<http://archive.hadashot.kiev.ua/content/zasluzhennyi-antisemit-kak-trofim-kichko-zvezdoy-antisionizma-stal>
10. Т. К. Кичко, Іудаїзм без прикрас, АН УРСР, 192с., 1963.
https://chtyvo.org.ua/authors/Kychko_Trokhym/Iudaizm_bez_prykras/
11. Т. К. Кичко, Іудаїзм без прикрас, АН УРСР, 192с., 1963.
https://chtyvo.org.ua/authors/Kychko_Trokhym/Iudaizm_bez_prykras/
12. Anti-Jewish Propaganda from every Quadrant
https://www.reddit.com/r/PoliticalCompassMemes/comments/sscwtu/antijewish_propaganda_from_every_quadrant/
13. Understanding the Real Origin of that New York Times Cartoon
<https://www.tabletmag.com/sections/arts-letters/articles/soviet-anti-semitic-cartoons>

- 14.Давайте розберемось, де народилася ця карикатура в «Нью-Йорк таймс»
<https://lechaim.ru/events/davajte-razberemsysya-otkuda-rodod-eta-karikatura/>
- 15.Але антисемітизму в СРСР не було, ага
<https://grimnir74.livejournal.com/12292716.html>
- 16.Сіонізм = Фашизм <https://livan-war.livejournal.com/144196.html>
- 17.Understanding the Real Origin of that New York Times Cartoon
<https://www.tabletmag.com/sections/arts-letters/articles/soviet-anti-semitic-cartoons>
- 18.Давайте розберемось, де народилася ця карикатура в «Нью-Йорк таймс»
<https://lechaim.ru/events/davajte-razberemsysya-otkuda-rodod-eta-karikatura/>
- 19.Карикатура на євреїв? http://www-co.narod.ru/browsers/karikatura_na_evreev.html
- 20.«Протоколи сіонських старців» лишаються затребуваними в Росії
<http://hadashot.kiev.ua/uk/node/1061>
- 21.Радянські карикатури, присвячені Ізраїлю
<https://www.yaplakal.com/forum2/st/25/topic2268912.html>
- 22.Карикатура на євреїв? http://www-co.narod.ru/browsers/karikatura_na_evreev.html
- 23.Давайте розберемось, де народилася ця карикатура в «Нью-Йорк таймс»
<https://lechaim.ru/events/davajte-razberemsysya-otkuda-rodod-eta-karikatura/>
- 24.Плакати СРСР антисіоністські <https://papik.pro/plakat/31357-plakaty-sssr-antisionistskie-77-foto.html>
- 25.Карикатура на євреїв? http://www-co.narod.ru/browsers/karikatura_na_evreev.html
- 26.Карикатура на євреїв? http://www-co.narod.ru/browsers/karikatura_na_evreev.html
- 27.Як КДБ Боровся з пам'яттю про Бабин Яр <https://old.uinp.gov.ua/news/yak-kgb-borovsya-iz-pam-yattyu-pro-babin-yar-opublikovano-dokumenti>
- 28.Журнал «Перець» №23, 1967
https://www.perets.org.ua/Журнал_перець_1967_23/

- 29.Хто та чому сприймає Україну як антисемітську державу та як це пов'язано з генераційною травмою <https://www.vaadua.org/antisemitism/kto-i-pochemu-voosprinimaet-ukrainu-kak-antisemitskoe-gosudarstvo-i-kak-eto-svyazano-s>
- 30.Журнал «Перець» №6, 1971
https://www.perets.org.ua/Журнал_перець_1971_06/
- 31.Журнал «Перець» №6, 1972
https://www.perets.org.ua/Журнал_перець_1972_06/?page=1